

Investigating Factors Influencing the Spread of Imam Reza's Birthday Celebration from the Qajar Era to the Islamic Revolution

Ali Najafzadeh¹ Masoumeh Falahpour²

1. Assistant Professor, Department of History, University of Birjand, Birjand, Iran (Corresponding Author): anajaff@birjand.ac.ir

2. Counseling and Guidance Expert, District 2 Education, Sanandaj, Iran:
m.falahpour2024@gmail.com

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
February 06, 2024

In Revised Form:
March 09, 2024

Accepted:
April 04, 2024

Published Online:
June 22, 2025

The Safavid era marked a significant expansion of Shia culture in Iran, leading to the establishment of numerous rituals and ceremonies honoring the Imams. Among these, the birthday celebrations of the Imams have gained prominence in recent centuries, becoming an integral part of Shia customs and traditions. The holy shrine of Imam Reza in Mashhad serves as a focal point for many of these religious ceremonies, which are conducted with meticulous attention to detail and specific protocols. Some of these ceremonies trace their origins to initiatives undertaken during the Qajar and Pahlavi eras, highlighting the cultural, sociological, and historical significance of understanding their formation and the factors that influenced their development. This research focuses on the birthday celebration of Imam Reza in Mashhad, a pivotal religious observance for the Shia that has witnessed remarkable growth in the past two centuries. The primary research question seeks to identify the factors that transformed this birthday ceremony into a grand Shia celebration during the Qajar era and the subsequent Islamic Revolution. The findings of the research reveal that the Qajar dynasty, particularly through the initiatives of Naser al-Din Shah, Mozaffar al-Din Shah, and officials stationed in Mashhad, played a crucial role in the development of Imam Reza's birthday celebration. During the Pahlavi era, administrative discipline, executive instructions, the creation of dedicated endowments, and media attention contributed to the expansion and widespread observance of the birthday celebration in Mashhad.

Keywords

Celebrations, the Birth of Imam Reza, Holy Shrine, Qajar, Mashhad.

Cite this The Author (s): Najafzadeh, A; Falahpour, M (2024). Investigating Factors Influencing the Spread of Imam Reza's Birthday Celebration from the Qajar Era to the Islamic Revolution : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 13, Issue 2, Summer 2025, Serial Number 50 – (7- 40)-
[DOI:10.22034/farzv.2024.441339.1976](https://doi.org/10.22034/farzv.2024.441339.1976)

Introduction

The celebration of the birthday of Imam Reza (as) emerged as one of the ceremonial events in Qajar and Pahlavi society and subsequently transformed into one of the most important celebrations for the Shiites of Iran. This celebration is one of the most significant ceremonies of the Imam Reza Holy Shrine, held with even greater splendor, and in recent decades has expanded beyond the shrine of Imam Reza (as) to various locations throughout Iran. The organization of this ceremony has been accompanied by ups and downs every year from the Qajar period to the present day, adding to its grandeur. This cultural transformation and the formation of customs and traditions related to it are attributed to the personal initiatives and cultural policies of each respective era. This issue has received less historical and social examination to date. Therefore, the present study aims to investigate the factors and influential figures involved in the expansion and establishment of the celebration of the birth of Imam Reza (as) at the Holy Shrine and in the city of Mashhad, from the Qajar period to the Islamic Revolution, through a historical perspective relying on documents and deeds.

Research Method

This study was conducted using historical research approaches and utilizing documentary, printed, and library sources in a descriptive-analytical manner, examining the influential factors on the expansion of the dimensions of the celebration of the birth of Imam Reza (as) from the Qajar period. In this research, documents from the Central Library of Astan Quds and its publications were utilized to document the formation process of each stage of this celebration in the most sacred sanctuary of Iran.

Background of the Celebration of the Birth of Imam Reza (as)

The history of holding some religious ceremonies at the Imam Reza Holy Shrine dates back to the Safavid period, but the celebration of the birth of Imam Reza (as) is more reflected in the Qajar period documents. An old reference to this celebration dates back to 1273 AH, which was likely the oldest mention of this celebration, held on the 11th of Rabi' al-Awwal until the late Qajar period. Since 1341 AH, it has been held on the 11th of Dhu al-Qa'dah. The organization of this ceremony had a gradual and developmental process, with each of the Qajar and Pahlavi kings and the custodians of the Astan Quds contributing to its splendor through their initiatives and efforts. This celebration was held in the court and the Astan Quds during the reign of Naser al-Din Shah, influenced mainly by his

cultural initiatives. The initiatives of this king in holding the Salaam ceremony in the court and later in the shrine of Imam Reza (as), and sending congratulatory messages for the birth celebration, were the initial steps of this occasion. The celebration, accompanied by illuminations in the sacred courtyards of the Holy Shrine of Imam Reza (as), was one of the initiatives of Naser al-Din Shah. Another initiative was sending congratulatory messages via telegraph. This custom later became an important tradition in the Astan Quds, continuing until the late Pahlavi period. Officials also took actions to enhance such ceremonies.

Despite the celebration of the birth of Imam Reza (as) accompanied by the recitation of a sermon, this ceremony was not officially recognized as a holiday until the reign of Mozaffar al-Din Shah, especially in the year 1320 AH. This was implemented upon the suggestion of Mirza Abbas Qoli Khan Sepehr to Mozaffar al-Din Shah. At the same time, Haji Seyyed Hossein Naib al-Tawliyah Arab invented the celebration of the birth of Imam Reza (as) in Mashhad since 1313 AH, and every year he held a grand celebration at his personal residence and garden with lighting, fireworks, hospitality, and poetry recitation, which continued until 1335 AH. Then his son continued to carry out the celebration.

Haji Mohammad Ali Qaem Maqam Al-Towlih was another influential figure in the celebration of the birth of Imam Reza (as). He was a member of the Sadat Rezavi family and responsible for their endowments in Mashhad. In 1341 AH, he gifted a five-thousand toman coin to the present servants at the celebration. He then held this celebration at his home and garden, accompanied by illuminations and hospitality, and gave Eyd coins to the guests. After he died in 1317 AH, his son, Abutaleb Qaem Maqam, continued to hold this ceremony until 1337 AH. Since then, this tradition has continued among the Sadat Rezavi family.

One memorable aspect of the celebration of the birth of Imam Reza (as) was the special gifts given on the day of the celebration. This practice could have led to a wide reflection of its cultural impact. The gifts included plants, sweets, silver coins, gold coins, gold and silver jewelry, and pages of the Holy Qur'an inscribed by the Imams. Among the deputy custodians of Astan Quds, Mahmood Badr encouraged the attendees by giving coins as gifts. Although giving material and spiritual gifts existed before, Badr, starting from 1327 AH, began giving gold and silver coins to the guests. This paved the way for the minting of commemorative coins for the birth of Imam Reza (as) from 1328 AH, continuing until 1357 AH. The next deputy custodian, Ali Motamedi, also made an effective move. He proposed including the celebration of the birth of Imam Reza (as) in the row of official holidays, playing a significant role in expanding this celebration. One reason for this proposal was the prevalence of non-religious markets

in those days. With Motamedi's efforts from 1332 AH, government offices and public institutions in Mashhad were closed on the day of the celebration.

The ceremonies at Aṣṭan Quds were held according to the instructions of the custodians. Administrative discipline and adherence to regulations during the Pahlavi period were one of the reasons for the stability of holding ceremonies. In this period, detailed guidelines for celebrating the birth of Imam Reza (as) at Aṣṭan Quds were written by Alaa al-Sultan, emphasizing the illuminations in the courtyards. With the military's control over the financial and administrative structure of Aṣṭan Quds from the late Qajar period, such ceremonies were influenced by military conditions. The precise execution of the celebrations was accompanied by military salutes. The venue of the celebrations was also moved from the ancient courtyard to the new courtyard.

In addition to personal initiatives, endowments played an influential role in spreading Shia culture. The most significant endowment specific to the birth of Imam Reza (as) belonged to Movid al-Dawla, but the endowment of Banu Kuchak Agha Afkham al-Sultanah Sanai had a profound impact on these ceremonies. In 1334 AH, she endowed the villages of Maqṣudabad Radkan, Saifabad, and Aliabad for the celebration of the birth of Imam Reza (as) and stipulated that half of the endowments' income be spent on the expenses of the celebration and the feast on the celebration day. She emphasized that these ceremonies should be held similarly to the celebration of the 3rd of Sha'ban, the day of the birth of Imam Hussein (as), and that guests should be treated magnificently. This endowment led to a wide presence of guests at the celebration, necessitating the preparation of new guidelines to maintain order.

Since the proliferation of audiovisual equipment in Mashhad, new technology has been used to reflect ceremonies. The first time the sermon of the birth of Imam Reza (as) was recorded on radio was on the first of Mordad, 1332 SH. Television entered Mashhad two decades later in 1350 SH and had a direct impact on the reflection of these ceremonies. In that year, in addition to live radio broadcasts, the ceremony of the birth of Imam Reza (as) was recorded for television broadcast. Over a century and a half, from the time of Naser al-Din Shah to the Islamic Revolution, various initiatives by the kings, some officials of the Holy Shrine, and benefactors played a significant role in expanding the celebration of the birth of Imam Reza (as), transforming a simple ceremony into one of the largest celebrations for the Shia community in Iran.

بررسی عوامل موثر بر گسترش جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) از دوره قاجار تا انقلاب اسلامی

علی نجف زاده^۱، معصومه فلاح پور^۲

anajaf@birjand.ac.ir

m.falahpour2024@gmail.com

۱. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران (نویسنده مسئول):

۲. کارشناس مشاوره و راهنمایی، آموزش و پرورش ناحیه ۲، سنندج، ایران:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	فرهنگ شیعی از دوره صفویه در ایران گسترش بیشتری یافت و مراسم و آیین‌های متعددی در بزرگداشت ائمه شکل گرفت. جشن‌های میلاد ائمه از جمله مناسبت‌های فرهنگی بوده که طی دو قرن اخیر رشد بیشتری یافته و جزئی از آداب و رسوم شیعیان شده است. بیشتر مراسم مذهبی شامل سوگواری‌ها و جشن‌ها در بارگاه رضوی به طور مفصل و طبق تشریفات خاص برگزار می‌شود. برخی از این مراسم ریشه در ابتکارات دوره قاجار و پهلوی دارد و شناخت نحوه شکل‌گیری و عوامل موثر بر آن از لحاظ فرهنگی، جامعه‌شناسی و تاریخی حائز اهمیت است. جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) یکی از مهم‌ترین مراسم مذهبی شیعیان در مشهد است که در دو قرن اخیر با شکوه بیشتری برگزار شده است. سوال اصلی پژوهش این است که عوامل موثر بر تبدیل مراسم میلاد امام رضا (علیه السلام) به یک جشن بزرگ شیعی از دوره قاجار تا انقلاب اسلامی چه بوده است؟ این پژوهش به روش پژوهش‌های تاریخی و با استفاده از منابع اسنادی، مطبوعاتی و کتابخانه‌ای به صورت توصیفی تحلیلی جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) را از دوره قاجار تا انقلاب اسلامی بررسی و از اسناد کتابخانه آستان قدس رضوی و مطبوعات آن مجموعه استفاده کرده است. این پژوهش نشان می‌دهد قاجارها با ابتکاراتی توسط ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه و صاحب‌منصبان مستقر در مشهد نقش مهمی در گسترش جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) داشتند و از دوره پهلوی انضباط اداری و دستورات عمل‌های اجرایی، ایجاد موقوفات خاص و انعکاس رسانه‌ای باعث گسترش و عمومیت جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) در مشهد شد.
تاریخ بازنگری:	جشن‌ها، میلاد امام رضا (علیه السلام)، آستان قدس، قاجاریه، مشهد.
تاریخ پذیرش:	

استناد: نجف زاده، علی؛ فلاح پور، معصومه: (۱۴۰۳). بررسی عوامل موثر بر گسترش جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) از دوره قاجار تا انقلاب اسلامی: فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴، شماره پیاپی ۵۰ - (۷-۴).

DOI:10.22034/farzv.2024.441339.1976

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

در بارگاه رضوی مراسم متعدد مذهبی و ملی برگزاری می‌شود. اعیاد ملی و مذهبی، میلاد ائمه و سوگواری‌ها هر سال با تشریفات خاصی در ابعاد گسترده‌تری اجرا می‌شود. برگزاری این مراسم، رعایت تشریفات و مقررات جزئی از آداب و رسوم این مکان مقدس است. طی دو قرن اخیر اقدامات مهمی برای برگزاری بهتر مراسم مذهبی انجام گرفته و دستورالعمل‌هایی به منظور رعایت دقیق آن‌ها تنظیم و برای تامین هزینه آن‌ها موقوفاتی خاص در نظر گرفته شده است. مراسم مربوط به سوگواری ائمه نظیر شهادت امام رضا (علیه السلام)، شهادت امام حسین (علیه السلام) و وفات پیامبر (صلی الله علیه و آله) با تشریفات بیشتری برگزار می‌شود. اعیادی نظیر عید غدیر، عید قربان، مبعث و جشن‌های میلاد ائمه نظیر تولد پیامبر (صلی الله علیه و آله)، حضرت علی (علیه السلام)، امام حسین (علیه السلام)، امام رضا (علیه السلام) و حضرت قائم (علیه السلام) نیز همراه با چراغانی و قرائت خطبه سلام انجام می‌شود. جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) مناسبتی خاص و از مهم‌ترین مراسم بارگاه رضوی است که با شکوه و جلال بیشتری برگزار می‌شود و در دهه‌های اخیر علاوه بر مجموعه حرم امام رضا (علیه السلام) در سراسر ایران گسترش یافته است. برگزاری این مراسم از دوره قاجار تاکنون هر سال با فراز و نشیب‌هایی همراه بوده و بر ابعاد جلال و شکوه آن افزوده شده به طوری که از مراسم خطبه سلام و چراغانی مختصری به یکی از جشن‌های بزرگ و سراسری ایران تبدیل شده است. این تحول فرهنگی و شکل‌گیری آداب و رسوم جدید ریشه در عوامل مختلفی دارد که به اقدامات شخصی و سیاست‌های فرهنگی هر دوره مربوط می‌شود. مسئله‌ای که تاکنون از منظر تاریخی و اجتماعی کمتر بررسی شده است. به همین دلیل این پژوهش به دنبال این است که عوامل و اشخاص موثر بر گسترش و تثبیت جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) در بارگاه رضوی و شهر مشهد را به‌عنوان یک جشن بزرگ و باشکوه از دوره قاجار تا انقلاب اسلامی از منظر تاریخی و تغییرات رسوم اجتماعی با تکیه بر اسناد و مدارک بررسی کند.

۱-۱. روش پژوهش

این پژوهش به روش پژوهش‌های تاریخی و با استفاده از منابع اسنادی، مطبوعاتی و کتابخانه‌ای به صورت توصیفی تحلیلی عوامل موثر بر گسترش ابعاد جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) را از دوره قاجار بررسی می‌کند. در این پژوهش از اسناد کتابخانه آستان قدس رضوی و مطبوعات آن مجموعه استفاده شده تا روند شکل‌گیری هر مرحله از جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) را به‌عنوان یک مراسم آیینی در مهم‌ترین بقعه متبرکه ایران مستند سازد و نشان دهد این مراسم چگونه در طی زمان شکل گرفته است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

با وجود اهمیت موضوع برگزاری جشن میلاد امام رضا علیه السلام و تکرار هر ساله این مراسم، تاکنون این مسئله به صورت علمی بررسی نشده است. در برخی مقالات به ابعادی از مراسم مذهبی مشهد اشاره شده است. ابتدا باید به مقاله نعیمه زینبی (۱۴۰۲) با عنوان «جشن ولادت امام هشتم علیه السلام به روایت اسناد آستان قدس رضوی» اشاره کرد که نوشتار مختصری در معرفی ۵ سند درباره برگزاری این مراسم در حرم امام رضا علیه السلام است. علی روحانی قوچانی و همکارانش (۱۴۰۰) در مقاله «واکاوی عوامل اقتصادی در تداوم و تحول مراسم آیینی و سوگواری خراسان با تاکید بر شهر مشهد عصر قاجار» مسائلی نظیر موقوفات و عواید آستان قدس، نذورات و حمایت برخی اقشار از مراسم آیینی و سوگواری را بررسی کرده اند، ولی اشاره ای به میلاد امام رضا علیه السلام نکرده اند. علی سوزنجی کاشانی و کاظم جهانگیری کلاته (۱۳۹۱) نیز در مقاله «موقوفات متولیان آستان قدس از صفویه تا پایان قاجاریه» به یکی از موقوفات مخصوص میلاد امام رضا علیه السلام اشاره کرده اند، ولی به جزئیات، نحوه اجرا و مصرف آن نپرداخته اند. زهرا علیزاده بیرجندی و اکرم ناصری (۱۳۹۱) نیز در مقاله «تاثیر کارکردهای متولیان آستان قدس رضوی در فرهنگ تشیع (مطالعه موردی: عصر قاجار)» وظایف و کارکردهای مذهبی، فرهنگی، عمرانی و مالی متولیان آستان قدس را بررسی کرده و تاثیرگذاری آن‌ها بر رواج فرهنگ تشیع را با تکیه بر زندگی نامه چهار متولی بیان کرده اند، ولی به جشن میلاد امام رضا علیه السلام اشاره ای نکرده اند. سالم حسین زاده (۱۳۸۵) نیز در مقاله «نگاهی به انجام مراسم جشن و سرور در جوار بارگاه ملکوتی امام رضا علیه السلام در دوره قاجاریه»، به مجلس سلام و خواندن خطبه و شعر توسط ملک الشعراء اشاره کرده است. در کتاب ویژه نامه میلاد با سعادت حضرت ثامن الحجج علی بن موسی الرضا علیه السلام (۱۳۸۰) نیز درباره نحوه برگزاری مراسم خطبه و جشن میلاد مطالبی با تکیه بر اسناد و مطبوعات آمده و سپس برخی از اسناد بازخوانی شده است. با توجه به بررسی نشدن موضوع عوامل موثر بر شکل گیری و نحوه گسترش فرهنگ رضوی و جشن میلاد امام رضا علیه السلام ضرورت یافت تا به طور تخصصی با تکیه بر اسناد منتشر نشده، خاطراتها و مطبوعات عوامل موثر برگسترش این مراسم در مشهد بررسی شود.

۲. سابقه برگزاری جشن میلاد امام رضا علیه السلام

سابقه برگزاری برخی مراسم مذهبی نظیر عزاداری عاشورا و نخل گردانی در بارگاه رضوی به دوره صفویه می‌رسد، ولی مراسم یادبود و جشن میلاد امام رضا علیه السلام بیشتر در اسناد دوره قاجار انعکاس یافته است. احتمالاً قبل از آن چنین مراسمی مرسوم نبوده است. این مراسم از اواسط

دوره قاجار با تشریفات خاصی برگزار شد. سندی از سال ۱۲۷۳ ق. احتمالاً قدیمی‌ترین اشاره به عید میلاد حضرت رضا (علیه السلام) است (مرکز اسناد آستان قدس، ۳۹۹۰۲/۴)، پس از آن هر سال تغییراتی در مراسم ایجاد و ملحقاتی برای آن در نظر گرفته شد تا این که در دهه‌های اخیر به یکی از بزرگ‌ترین آیین‌های مذهبی مشهد تبدیل شد. این مراسم مذهبی تا اواخر دوره قاجار در روز ۱۱ ربیع‌الاول و از سال ۱۳۴۱ ق. در روز ۱۱ ذیقعد برگزار می‌شود. مراسمی که تحت تاثیر عوامل مختلفی بوده است. برگزاری این مراسم باشکوه در بارگاه رضوی روندی تدریجی و رو به توسعه داشته و هر یک از شاهان قاجار و پهلوی و اولیای آستان قدس به خاطر ابتکارات و تلاش‌هایشان بر شکوه و عظمت این مراسم افزودند و آن را به شکل جشنی مفصل درآوردند.

۲-۱. ابتکارات ناصرالدین شاه درباره جشن میلاد امام رضا (علیه السلام)

اماکن متبرکه شیعیان در ایران و عتبات عالیات از دوره صفویه مورد توجه قرار گرفت. شاهان قاجار نیز با اقدامات فرهنگی برخی مناسبت‌های فرهنگی را ابداع و فرهنگ شیعی را تقویت کردند. میلاد ائمه اطهار از مهم‌ترین مناسبت‌های فرهنگی بود که ابتدا به صورت جشن‌های مختصر برگزار می‌شد، ولی از زمان ناصرالدین شاه به صورت جشن میلاد در دربار و آستان قدس برگزار شد. جشن‌های میلاد حضرت امیرالمومنین (علیه السلام)، میلاد حضرت سیدالشهدا (علیه السلام)، ولادت حضرت فاطمه زهرا (علیه السلام)، میلاد حضرت رضا (علیه السلام) و جشن مبارک حضرت حجت (علیه السلام) مورد توجه ناصرالدین شاه بود. اعتمادالسلطنه بدون ذکر تاریخ دقیق تاکید دارد «همه این جشن‌ها را این پادشاه دین‌پناه بر اقتضای رسوخ عقیده و صفاء طویت خود به‌شخصه رسم فرموده است و آیین بزرگ نهاده است که در آن بر اساس رسم اعیاد بزرگ و ایام کریمه چراغانی، آتش‌بازی، ازدحام عام، انعقاد سلام و جلوس همایون، اداء تبریک و تهنیت، انشاء شعر و خطبه و غیره به عمل می‌آید» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴، ۱/۱۳۳). اگرچه اقدامات ناصرالدین شاه برای رونق دادن به این اعیاد با محوریت برگزاری در دربار، مجالس سلام و آتش‌بازی بود، ولی در مورد میلاد حضرت رضا (علیه السلام) اعتمادالسلطنه به طور خاص به تاثیر آن بر خراسان اشاره کرده و نوشته این جشن مخصوصاً در خراسان برگزار می‌شود (همان). در واقع، برگزاری این جشن در بارگاه رضوی بیشتر تحت تاثیر اقدام فرهنگی ناصرالدین شاه بود. این جشن میلاد بعد از ابتکار ناصرالدین شاه به صورت مجلس سلام همراه با چراغانی در صحن‌های مقدس حرم امام رضا (علیه السلام) برگزار شد. در یکی از سندهای مالی آستان قدس در سال ۱۲۷۳ ق. به هزینه برگزاری اعیاد از جمله عید مولود حضرت رضا (علیه السلام) اشاره شده (مرکز اسناد آستان قدس، ۳۹۹۰۲/۴)، اما جزئیاتی از آن ارائه نشده است، ولی در سند سال ۱۲۸۰ ق. به طور روشن به برگزاری مجلس سلام عید ولادت امام

رضا (علیه السلام) در ایوان طلای مبارک صحن مقدس عتیق اشاره شده است (همان، ۴۰۲۹۷/۳). (تصویر شماره ۱). همان گونه که حمایت‌های فرهنگی می‌توانست باعث رونق برگزاری چنین مراسمی شود، شرایط اقتصادی نیز موثر بود و در مواردی اثر منفی می‌گذاشت. سیف‌الدوله که از ذیحجه ۱۲۸۸ ق. به مدت دو سال متولی آستان قدس بوده، در گزارشی از برگزاری جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) در یازدهم ربیع‌المولود ۱۲۸۹ ق. به مشکلات جامعه به خاطر قحطی اشاره کرده که «با وجود مخمسه تسعیر و انقلاب عام، منسوبین دربار ثامن‌الائمه درخواست برگزاری این جشن را اجابت کرده در هر صبح و شام دست به درگاه ملک دراز و در کمال عجز و نیاز حاضر می‌شدند» (همان، ۴۰۷۱۰/۱). البته متولیان نیز برای جذب کارکنان و رونق دادن به چنین مراسم‌هایی اقداماتی انجام می‌دادند. مثلاً سیف‌الدوله نوشته جهت ترفیه حال و رفع عسرت و اختلال اوضاع، موجب نقدی شش ماهه گذشته که لاوصول مانده بود، تدارک دید که در این روز فیروز که عید سعید مولود بود به اشرف، اعظم و اجتماع عموم که محض تهنیت و تماشا و گوش کردن طبل و کرنا و استفاده از اقسام نعمت‌ها و شنیدن خطبه‌های متعدد و قرائت قصاید شعراء، به دارالتولیه آمده بودند، داده شد (همان). این گزارش نشان می‌دهد اهدای هدایا در حرم مطهر انجام نگرفته بلکه در دارالتولیه انجام شده است. سیف‌الدوله دستور داد به این منظور پول نقد تهیه کنند و آن را در خریدهای زر و سیم قرار داد تا به خدام به رسم ادب داده شود. در این مراسم توزیع هدیه که احتمالاً از اولین موارد در نوع خود بود، سهم هر کس از رئیس و مرئوس، خادم و فراش، دربان و مؤذن، کفشیان و حفاظ حرم و درهای مبارکه، ارباب مناصب و عمه همه را فرد فرد در کیسه مخصوص قرار داده و در نهایت دلجویی، خوش‌خویی و ادب به آنان داده شد (همان).

یکی دیگر از رسم‌های ابتکاری ناصرالدین‌شاه در زمینه جشن‌های میلاد که به ولادت امام رضا (علیه السلام) نیز مربوط می‌شد، ارسال پیام تبریک به صورت تلگرافی بود. رسمی که طی دوره قاجار و پهلوی اجرا می‌شد. بر این اساس متولیان و نایب‌التولیه‌ها این مناسبت را به شاه وقت تبریک می‌گفتند. رسم مبادله تهنیت‌نامه‌های تلگرافی در اعیاد و جشن‌های میلاد قبل از ناصرالدین‌شاه مرسوم نبود و او ابتدا آن را مخصوص عید نوروز و میلاد شاه قرار داد (اعتماد السلطنه، ۱۳۷۴، ۱/۱۳۴). سپس این رسم به سنتی مهم در آستان قدس تبدیل شد که تا اواخر دوره پهلوی ادامه یافت. یکی از ویژگی‌های این رسم درج پیام تلگراف تبریک در مطبوعات بود. نمونه‌های زیادی از تلگراف‌های نایب‌التولیه‌های دوره پهلوی به‌ویژه به مناسبت میلاد امام رضا (علیه السلام) در مطبوعات مشهود درج شده است. به‌طور مثال سید فخرالدین شادمان، نایب‌التولیه آستان قدس در میلاد تیر ماه ۱۳۳۵ ش. چنین پیامی به طور تلگرافی اعلام کرد (خراسان، شماره ۱۰۱۷، ۴). مراسم سلام آستان قدس در حضور بزرگان برگزار می‌شد. طبق گزارش افضل‌الملک کرمانی در جشن میلاد

سال ۱۳۰۲ ق. بزرگان ابتدا در ضیافت‌خانه یا دارالضیافه جمع شدند. در این سال آصف‌الدوله والی خراسان و عضدالدوله متولی در مراسم سلام حاضر بودند و سپس صاحب‌منصبان آستانه در سلام حاضر شدند و جای صرف شد. خطیب خطبه خواند و میرزا کاظم صبوری ملک‌الشعراي آستانه قصیده‌ای خواند (افضل‌الملک کرمانی، ۱۳۸۹، ۱۷۲). خطبه‌خوانی در آستان قدس از دوره صفویه مرسوم بود و خطبه مجلس سلام در برخی اعیاد خوانده می‌شد (نادری، ۱۳۹۳، ۲۸۵ و ۲۸۷). این ترتیب اجرای مراسم در دهه‌های بعد تقریباً ثابت بود.

۲-۲. ابتکار مظفرالدین‌شاه در اعلام عید رسمی

با وجود برگزاری مراسم جشن میلاد امام رضا علیه‌السلام همراه با قرائت خطبه، این مراسم تا دوره سلطنت مظفرالدین‌شاه در سال ۱۳۲۰ ق. به‌عنوان عید رسمی شناخته نشده بود. در حالی که میلاد پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و حضرت علی علیه‌السلام جزو اعیاد رسمی ثبت شده بودند. ملت و دولت ایران در زمان مظفرالدین‌شاه سه نوع عید داشتند. برخی اعیاد مذهبی، بعضی جشن میلاد و برخی اعیاد ملی بود. نحوه مشارکت مردم و اعضای دولت در آن‌ها متفاوت بود. برخی از این اعیاد را تنها دولت جشن می‌گرفت و بعضی را دولت و ملت با مشارکت یکدیگر جشن می‌گرفتند. اعیاد میلاد و مذهبی که در زمان مظفرالدین‌شاه توسط دولت و ملت جشن گرفته می‌شد شامل عید میلاد حضرت ختمی مرتبت صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، میلاد حضرت علی بن مرتضی علیه‌السلام، میلاد خامس آل عباس علیه‌السلام که توسط مظفرالدین‌شاه ایجاد شده بود، میلاد حضرت حجت علیه‌السلام، عید غدیر خم، عید فطر، عید قربان و عید نوروز بود (سپهر، ۱۳۸۶، ۱/۶۵). فهرست اعیاد دوره قاجار نشان می‌دهد میلاد حضرت رضا علیه‌السلام از شعبان ۱۳۲۰ ق. در زمره اعیاد رسمی قرار گرفت. در این سال پیشنهاد پذیرش این روز به‌عنوان عید رسمی توسط میرزا عباس‌قلی خان سپهر، وزیر تألیفات به مظفرالدین‌شاه ارائه شد که این روز نیز مثل مبعث عید گرفته شود (همان، ۶۷۹/۲). از آن پس میلاد امام رضا علیه‌السلام با شکوه بیشتری جشن گرفته شد که بر اجرای مراسم میلاد در بارگاه رضوی اثر گذاشت، زیرا در همین سال نایب‌التولیه عرب جشن روز میلاد امام رضا علیه‌السلام را در مشهد به شکل جدیدی اجرا کرد.

۲-۳. نقش نایب‌التولیه عرب در ابداع جشن میلاد امام رضا علیه‌السلام

با اینکه در دوره ناصرالدین‌شاه مراسم خطبه و جشن میلاد امام رضا علیه‌السلام در آستان قدس برگزار می‌شد، ولی از اوایل حکومت مظفرالدین‌شاه تحول دیگری در این مراسم توسط حاجی نایب‌التولیه عرب ایجاد شد. حاجی سیدحسین نایب‌التولیه عرب که نقش مهمی در برگزاری

جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) داشت، فرزند سید سعید نقیب الاشراف متولی باشی و کلیددار مقبره حضرت ابوالفضل از لحاظ مادری نوه دختری فتحعلی شاه بود. او در زمان مرگ پدرش ۸ سال بیشتر نداشت و چون سن اش اقتضای کفالت تولیت آن آستان را نداشت، منصب تولیت و کلیداری به او داده نشد. به همین دلیل به ایران آمد و در زمان والیگری و تولیت حاجی عبدالوهاب خان آصف الدوله در اواخر سال ۱۳۰۲ ق. به عنوان نایب التولیه آستان قدس منصوب شد. مردی نجیب، معقول و آراسته معرفی شد و با وجود اینکه در ابتدا هنوز رسوم و عادات ایرانی بلد نبود، ولی آصف الدوله بر حسب سفارش ناصرالدین شاه با او مهربانی کرد. ابتدا برایش ماهی صد تومان مقرر در نظر گرفت و دهاتی برای او تعیین کرد که آباد نماید (اسناد میرزا عبدالوهاب خان آصف الدوله، ۱۳۷۷: ۴۴-۴۵).

نایب التولیه عرب چنان تاثیری در پایه ریزی جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) در مشهد داشت که گزارش های مختلف دوره قاجار از او به عنوان مبدع جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) در مشهد یاد کرده اند و شواهد متعددی در این زمینه ثبت شده است. روزنامه ایران در ۲۲ ربیع الثانی ۱۳۱۳ ق. علاوه بر معرفی حاجی سیدحسین نایب التولیه به عنوان برگزارکننده جشن ولادت حضرت ثامن الائمه (علیه السلام) بر این نکته تاکید دارد که این مراسم تا این زمان در ارض اقدس (مشهد) مرسوم نبود و از این سال معمول و مرسوم شد. او در شب ۱۱ ربیع الاول مصادف با میلاد حضرت رضا (علیه السلام)، از مال شخصی خود جشنی عظیم و باشکوه برپا و در باغ عمارت خویش مجلس و اسباب ضیافت شایانی مهیا کرد و تمام باغ، عمارت و کوچه های جلوی منزلش را به طور مفصل چراغانی نمود. نایب التولیه عرب، والی خراسان، تمام علماء اعلام، صاحب منصبان آستانه، امرا، روسا و اعیان مشهد را به صرف شام دعوت نمود. تقریباً هزار نفر از آقا و نوکر در این شب اطعام شدند و مجلس با دعای برای سلامتی شاه خاتمه یافت (روزنامه ایران، ۸۶۶).

گزارش های پراکنده مطبوعات از سال ۱۳۱۳ تا ۱۳۲۳ ق. نشان می دهد این مراسم طی یک دهه توسط نایب التولیه عرب در مشهد برگزار شده است. روزنامه های ایران سلطانی و ادب به طور مکرر باصراحت حاجی نایب التولیه عرب را مبدع جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) معرفی کرده اند. روزنامه ادب در گزارش جشن میلاد یازدهم ربیع الاول ۱۳۱۹ ق. آورده است حاجی نایب التولیه چنان که مرسوم و معمول همیشگی ایشان بوده در خانه خویش محفلی انبوه و جشنی باشکوه فراهم آورد (ادب، شماره ۲۹، ۲۲۸). روزنامه ایران سلطانی ضمن اشاره به جشن میلاد شب یازدهم ربیع الاول ۱۳۲۱ ق. اقامه مراسم جشن و تهنیت این عید سعید ملی را از «مبتدعات خاصه» حاجی سید حسین نایب التولیه بیان کرد (ایران سلطانی، شماره ۷، سال پنجاه و ششم، ۵). روزنامه ادب نیز در سال ۱۳۲۲ ق. یکی از آثار شریفه نایب التولیه عرب را اقامه جشن میلاد حضرت ثامن الائمه

بیان نمود که هر سال این جشن را تجدید و چنان برپا کرد که از وصف و بیان خارج بود (ادب، شماره ۲۶، سال سوم، ۲۰۰۸). روزنامه ایران سلطانی در گزارش سال ۱۳۲۳ ق. تاکید کرده توفیق نعمت و تقدیم خدمت اقامه جشن عید سعید ولادت حضرت ثامن الائمه به شخص حاجی سید حسین نایب التولیه اختصاص دارد (ایران سلطانی، شماره ۹، سال پنجاه و هفتم، ۲).

ملک الشعرا صبوری به دو بساط و دو نشاط اشاره کرد که یکی جشن میلاد مظفرالدین شاه و دیگر جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) بود. او به نایب التولیه عرب که در جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) نقش موثری داشت، چنین اشاره کرده است:

محفل دیگر، این بزم بهشت آیین است که طراز از شرف گوهر و فخر عرب است
نایب التولیه ماه فلک مجد و شرف که پیمبر حسب، از گوهر و خاقان نسب است

صبوری همچنین به برگزاری جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) اشاره کرده است:

بزمی آراسته امشب پی میلاد امام که همه رونق فردوس از آن مکتسب است
دست تاداده چنین بزم درین مشهد قدس آنچه غم خواهد ازین کشور پای هرب است
(صبوری، ۱۳۴۲: ۵۹).

گزارش‌های متعدد دهه اول شکل‌گیری این مراسم به‌عنوان عید رسمی نشان می‌دهد نایب التولیه عرب نقش اساسی در برگزاری آن در مشهد داشته است. اشاره «به سیره سنیه و رسم میمون سنین ماضیه» (ایران سلطانی، شماره ۷، سال پنجاه و هشتم، ۴) نشانه تداوم این مراسم است.

محل برگزاری جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) توسط نایب التولیه نیز متعلق به خودش بوده و همیشه آن را در منزل و باغچه‌اش برگزار می‌کرد. در گزارش سال ۱۳۱۹ ق. به صحن باغ اشاره شده که نشستگاه مدعوین و محفل سرور بود (ادب، شماره ۲۲: ۲۲۸). چراغانی محل برگزاری جشن یکی دیگر از ویژگی‌های بارز این مراسم بود. در سال ۱۳۱۹ ق. تمام فضای عمارت، کوچه و محله را به طبقات و درجات مختلف و خطوط موازی با اشکال هندسی روشن و منور ساخته بودند (همان). مراسم جشن و ضیافت سال ۱۳۲۳ ق. با شکوهی تمام که به مراتب بهتر و مفصل‌تر از سال‌های سابق بود، برگزار شد (ایران سلطانی، شماره ۷، سال پنجاه و هشتم، ۴).

پذیرایی از مهمانان یکی دیگر از ویژگی‌های جشن‌های برگزار شده توسط نایب التولیه عرب

بود. در سال ۱۳۱۹ ق. بعد از صرف چای، شربت و شیرینی خوان طعام گرانی گسترده شد (ادب، شماره ۲۲: ۲۲۸). در سال ۱۳۲۱ ق. به مهمانان شامی داده شد که لایق تر و مفصل تر از آن ممکن نبود. در جشن سال ۱۳۲۳ ق. به خاص بودن مراسم از هر جهت و دارای همه نوع امتیاز اشاره شده است، ولی در حقیقت اطعام عام بود و با وجود تعداد بسیار زیاد مدعوین تاکید شده شامی داده شد که لایق تر و مفصل تر از آن ممکن نبود (ایران سلطانی، شماره ۷، سال پنجاه و ششم، ۵).

بخش قابل توجه مراسم باغ نایب التولیه آتش بازی بود. بخشی که در مراسم سلام آستان قدس وجود نداشت، ولی در باغ نایب التولیه بسیار ممتاز و خیره کننده برگزار می شد به طوری که عموم در سطح گسترده به تماشای آتش بازی می آمدند.

انگیزه برگزاری جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) توسط نایب التولیه عرب احتمالاً متأثر از وضعیت دربار قاجار بود؛ چون این اقدام همزمان با ابتکارات مذهبی مظفرالدین شاه بود، او به تاسی از شاه این رسم و عید را از سال ۱۳۱۳ ق. در مشهد مرسوم کرد. جنبه ابتکاری اقدام نایب التولیه عرب برگزاری آن در فضای بیرون از حرم و همراه با آتش بازی و پذیرایی مفصل از مهمانان بود. این در حالی بود که برگزاری مجلس سلام در حرم هنوز چندان عمومی نشده بود، ولی در جشن نایب التولیه عرب بزرگان و اعیان شهر، مسئولان آستانه و عموم مردم شرکت می کردند. مثلاً در جشن سال های ۱۳۱۹ ق. و ۱۳۲۰ ق. شاهزاده نیرالدوله، فرمانفرمای خراسان و سیستان، شاهزاده فتح السلطنه نایب الایاله و رئیس قشون، نصیرالملک متولی باشی آستانه و امین همایون با طبقات اعیان کشوری، روسای اجزای کشوری، عموم منتسبان آستانه و تقریباً دو هزار نفر حضور یافتند (ادب، شماره ۲۲: ۲۲۸). ملک الشعراء صبوری در جشن سال ۱۳۲۱ ق. ضمن اشاره به نیرالدوله و نصیرالدوله به نقش نایب التولیه چنین اشاره کرده است:

این چنین بزم که چون روضه فردوس آمد
نایب التولیه شایسته بود رضوانش
سیدالساده که در جمع سرانجمن است
آنکه از نام حسین است و به خلق حسن است
(صبوری، ۱۳۴۲: ۴۴۰)

در آخرین جشن زمان حیات نایب التولیه عرب در سال ۱۳۳۵ ق. نیز عموم طبقات و تجار دعوت شده بودند (چمن، شماره ۴۶، سال دوم، ۲).

پایان بخش جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) در منزل نایب التولیه شعرخوانی ملک الشعراء آستانه بود که قصایدی در تهنیت این روز قرائت می کرد. حاجی میرزا محمدکاظم صبوری ملک الشعراء آستان قدس در جشن های سال های ۱۳۱۹ تا ۱۳۲۲ ق. قصیده های غرابی در تهنیت این جشن

قرائت کرد (ادب، شماره ۲۲: ۲۲۹)، ولی در سال ۱۳۲۳ ق. قصیده پایان مجلس را میرزا محمدتقی ملک الشعرا آستان قدس فرزند صبوری که پس از بعد مرگ پدر جانشین وی شده بود، در ۴۰ بیت در مدح و منقبت حضرت امام ثامن علیه السلام و میزبانان قرائت کرد.

نایب التولیه تا زمان مرگش این مراسم را در منزلش برگزار کرد. در گزارش این سال آمده است در منزل نایب التولیه جشن مفصلی برگزار و عموم طبقات و تجار دعوت شدند و ملک الشعراء نادری قصیده‌ای در مدح حضرت ثامن الائمه قرائت کرد (چمن، شماره ۴۶، سال دوم، ۲). پس از آن حاجی سید سعید با لقب موید التولیه جانشین پدرش شد و همراه برادرش سید عباس صاحب اختیار مناصب عالی و املاک وسیعی در مشهد و کربلا به ارث بردند (ستاد ارتش هند انگلیس، ۱۳۹۸: ۱۴۶). دعوت‌نامه‌ای از سال ۱۳۳۹ ق. نشان می‌دهد اولاد نایب التولیه عرب این مراسم را طبق سنت معمول در منزل پدری برگزار می‌کردند. صاحب اختیار در اطلاعیه ۱۱ ذیقعد ۱۳۳۹ ق. اعلام کرد «به تشکر میلاد سعادت بنیاد حضرت ثامن الائمه الهدای ارواحناه له الفدا بر حسب سیره مستمره در بنده منزل که متعلق به حضرت ولی نعمت اعظم علیه السلام است، مجلس جشن منعقد متمنی است از بذل مرحمت قرین تشکر و سرافرازم فرمائید. اقل چاکران آستان قدس صاحب اختیار» (مرکز اسناد آستان قدس، ۷۵۹۱۵۹/۱۰۱). احتمالاً تا زمانی که موید ثابتی، یکی از فرزندان نایب التولیه عرب در مشهد بود این مراسم برگزار می‌شد، ولی پس از اینکه در اوایل دوره پهلوی نماینده مجلس شورای ملی شد و کمتر مقیم مشهد بود، دیگر گزارشی از برگزاری جشن ثبت نشده است.

۲-۳-۱. نقش حاجی قائم مقام التولیه

حاجی محمدعلی قائم مقام التولیه یکی دیگر از شخصیت‌های تاثیرگذار در جشن‌های میلاد امام رضا علیه السلام بود. او از اعضای خاندان سادات رضوی و متولی موقوفات آن‌ها در مشهد بود. او بعد از پدرش حاج میرزا سید محمد صدر آستانه که از سال ۱۲۶۳ ق. منصب قائم مقام التولیه را گرفته بود، وارث این منصب (حسن آبادی، ۱۳۸۷: ۱۸۴ و ۱۸۲) و در سال ۱۳۴۱ ق. مدتی به‌عنوان متولی آستان قدس منصوب شد. قائم مقام التولیه در همین سال اقدام مهمی برای برگزاری جشن میلاد امام رضا علیه السلام انجام داد. بعد از برگزاری مجلس سلام در حرم امام رضا علیه السلام که قبل از ظهر انجام می‌شد، یک بار دیگر سه ساعت مانده به غروب در ایوان طلا مجلس سلام تشکیل داد و به عموم خادمان دربار امامت و حضار مجلس که بالغ بر ۳۰۰ نفر می‌شدند، تبرکاً و تیمناً یک سکه پنج هزاری طلا داد (الکمال، شماره ۳ و ۲، سال سوم، ۴۹). اعطای سکه به‌عنوان عیدی در روز میلاد امام رضا علیه السلام تا این زمان مرسوم نبود. از آنجا که آستان قدس در

این زمان از لحاظ مالی مقروض بود، قائم مقام التولیه این عیدی را از اموال شخصی اش اهدا کرد. اقدام دیگر قائم مقام التولیه برگزاری جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) در منزل و باغ منبع بود. او در سال‌های بعد که سمت تولیت آستان قدس را نداشت، این سنت را در خارج از بارگاه رضوی ادامه داد. مثلاً در مراسم میلاد سال ۱۳۰۷ ش. ۱۳۴۶/ق. جشن بسیار عالی در منزل مسکونی اش برپا کرد. چراغانی ممتازی انجام داد و بساطی در نهایت آبرومندی چید، به همه مهمانان علاوه بر پذیرایی کامل در موقع خروج از مجلس یک سکه پنج هزاری طلا عیدی داد. بنا به نوشته روزنامه مهر منیر «تا این زمان کسی چنین فتوی از او ندیده بود و این اولین بار بود که ایشان حرکتی لایق و شایسته مقام منزلت خود می نمود» (مهر منیر، شماره ۱۳، سال هفتم، ۲). قائم مقام التولیه این مراسم را در سال ۱۳۰۸ ش. طبق سنت سالانه همراه با چراغانی مفصلی در منزلش انجام داد و از مدعوین و سادات رضوی پذیرایی و سپس به آن‌ها سکه پنج هزاری طلا به رسم عیدی اعطا کرد. روزنامه آفتاب شرق به خاطر انجام این‌گونه وظایف که حقیقاً هم به عهده ایشان بود، تبریک گفت و ادامه این وظیفه بزرگ و انسانی و حفظ شئونات فامیل نبیل رضوی را خواستار شد (آفتاب شرق، شماره ۱۳۸، ۱). در سال‌های بعد مجلس جشن و پذیرایی باشکوهی در باغ منبع تشکیل می‌شد و چون دعوت عمومی بود عده کثیری از اعیان، معاریف، روسای دوایر دولتی و طبقات مختلف در آن حضور یافتند و از طرف حاجی قائم مقام التولیه و آقا زادگانش مراسم پذیرایی به عمل آمد و به اغلب آن‌ها پول به رسم عیدی اهدا می‌شد. حاجی قائم مقام التولیه از اینکه هر ساله به این عنوان به تعظیم شعائر اسلامی مبادرت می‌کرد در قلوب خواص و عوام واجد مهم‌ترین مقام و شایسته قدردانی بود (بهار، شماره ۶۷۴، ۲). بعد از مرگ او در سال ۱۳۱۷ ش. تولیت موقوفات سادات رضوی به پسرش ابوطالب رضوی رسید. برگزاری جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) نیز بر اساس همان سیره در منزل او انجام می‌گرفت. مثلاً جشن خرداد ۱۳۳۶ ش. در منزل ابوطالب قائم مقامی برگزار شد که محترمین و معاریف شهر در آن شرکت کردند. عکسی از این مراسم نشان می‌دهد آیت‌الله زاده اصفهانی، جعفری استاندار خراسان، حجت الاسلام شاهرودی، کوثر رئیس آموزش و پرورش، مشار قائم مقامی، جلاءالدوله شهردار مشهد در جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) در منزل ابوطالب قائم مقامی شرکت کرده‌اند (خراسان، شماره ۲۹۹۷، ۶). ابوطالب قائم مقامی نیز سال ۱۳۳۷ ش. درگذشت و بعد از او این مراسم از محل موقوفه سادات رضوی همچنان برگزار شد؛ ولی در دوره پهلوی نایب التولیه‌های آستان قدس مراسم باشکوه‌تری در حرم امام رضا (علیه السلام) برگزار می‌کردند. مراسمی که بخشی از آن در ارتباط با موقوفه افخم السلطنه بود و بقیه مراسم را تحت تاثیر قرار داد.

۲-۳-۲. نقش علی معتمدی

از بین نایب‌التولیه‌های آستان قدس، علی معتمدی نقش موثری در گسترش جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) داشت. او که از صاحب‌منصبان وزارت امور خارجه بود، از فروردین ۱۳۳۲ ش. نایب‌التولیه شد و دست به اصلاحاتی در آستان قدس زد. از جمله اقدامات او گسترش جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) بود. احتمالاً به پیشنهاد و دستور او بود که روز پنج‌شنبه اول مرداد ۱۳۳۲ ش. ادارات دولتی و موسسات عمومی مشهد به مناسبت این جشن میلاد تعطیل شد (آزادی، شماره ۳۰۵۶، ۱). برای اولین بار در سال ۱۳۳۲ ش. روز میلاد امام رضا (علیه السلام) به‌عنوان یک روز تاریخی قلمداد و جزو اعیاد رسمی و تعطیل رسمی در کشور اعلام شد (نور ایران، شماره ۲۵۵، سال پنجم، ۱). او حتی در نامه‌ای خصوصی به وزیر دربار پیشنهاد داد روز ۱۱ ذی‌قعدة مصادف با جشن ولادت حضرت رضا (علیه السلام) را که در مشهد بر حسب سیره قدیمی مجلس جشن و خطبه منعقد می‌شد در دیگر نقاط ایران نیز جشن برگزار کنند؛ زیرا این روز در دیگر نقاط ایران از جمله تهران این واقعه با سکوت برگزار می‌شد. حال آنکه جشن تولد حضرت امیر (علیه السلام)، حضرت امام حسین (علیه السلام) و حضرت ولی عصر (علیه السلام) با شکوه و جلال خاصی تجلیل و تکریم می‌شد. به نظر او به جهات مختلف و از آنجا که شاه تولیت و سرپرستی دستگاه آستان قدس را داشت، شایسته بود که چنین روزی را عید مذهبی اسلامی اعلام و در همه جا جشن گرفته شود یا تعطیل عمومی اعلام و مراسم سلام در دربار منعقد گردد. یکی از علل این پیشنهاد رواج بازار بی‌دینی در آن روزها بود که ارکان ملیت را متزلزل می‌ساخت و هدایت و ارشاد مردم و تجلیل و تکریم دیانت ولو به صورت ظاهری باعث تقویت اساس سلطنت و حفظ استقلال مملکت می‌شد (مرکز اسناد آستان قدس، ۱۳۲۵/۴). این پیشنهاد تأثیری شگرف بر افزایش شکوه و جلال جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) داشت؛ زیرا این روز به‌عنوان یکی از اعیاد رسمی و تعطیل رسمی اعلام شد. طبق گزارش ۲۱ تیرماه ۱۳۳۳ ش. صحن‌های مطهر به وضع بسیار جالبی که کمتر نظیر آن دیده شده بود، چراغانی و تزیین شد. رئیس تشریفات آستان قدس ابتکارات تازه‌ای در صحن نو به کار برد و طاق نصرتی بی‌سابقه روی حوض بزرگ میان صحن زد و اطراف صحن و غرفه‌ها را به وضع جالب توجهی با چراغ‌های مخصوص زینت داد. در اتاق دفتر تشریفات از معاریف پذیرایی می‌کردند. خدمه آستان قدس نیز در مدرسه علی نقی میرزا چراغانی مفصل کرده و از عموم طبقات شهر دعوت کردند. در بیمارستان شاهرضا نیز مجلس جشن و سرور برپا بود. تفاوت و تغییر این سال نسبت به سال‌های قبل به خاطر توجه مخصوص به این روز تاریخی و اعلام آن به‌عنوان یکی از اعیاد رسمی و تعطیل رسمی بود (نور ایران، شماره ۲۵۵، سال پنجم، تیر، ۱۳۳۳، ۱). در سال‌های بعد نیز به مناسبت این عید بزرگ شهر مشهد رسماً تعطیل بود (خراسان، شماره ۵۹۵۷، سال بیست و یکم، ۲ و خراسان،

شماره ۵۹۵۶، سال بیست و یکم، ۲ و آفتاب شرق، شماره ۹۲۵۹، سال چهل و پنجم، ۸).

۲-۴. دستورالعمل‌های برگزاری جشن میلاد

مراسم‌های آستان قدس بر اساس دستورالعمل‌های متولیان برگزار می‌شد. جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) نیز از این قاعده پیروی می‌کرد. انضباط اداری و رعایت مقررات و دستورالعمل‌ها در دوره پهلوی یکی از علل ثبات در برگزاری مراسم‌ها بود. متولیان دوره قاجار دستورالعمل برگزاری این مراسم را برای تحویلدار یا دربان‌باشی کل صادر می‌کردند. از جمله عضدالدوله در ۹ ربیع‌الاول ۱۳۰۲ ق. طی دستورالعملی به میرزا ابوالحسن تحویلدار زمان تنظیف و فرش کردن ایوان طلار داد و اینکه درب‌ها را پرده زده و آماده برگزاری مجلس سلام نمایند (همان، ۸۵۱۳/۷ و ۱/۱۴/۲۰۶۰). برخلاف دوره قاجار که دستورالعمل بیشتر به خاطر دریافت هزینه‌های برگزاری جشن و نحوه اجرای آن به طور کلی نوشته می‌شد، از اوایل دوره پهلوی دستورالعمل‌های دقیق و مفصلی نوشته شد. به ویژه علی‌نقی فسا‌علاءالسلطان، رئیس محاسبات و کفیل تولیت آستان قدس، نقش مهمی در تنظیم این دستورالعمل‌ها داشت. او از سال ۱۳۰۵ ش. مدیریت دقیقی بر اجرای این مراسم‌ها اعمال کرد که باعث نظم و شکوه آستان قدس شد. وی دستورالعمل چراغانی صحن‌های آستان به صاحبان حجره‌ها را توأم با تشویق و تهدید قرار داد. در دستورالعمل سال ۱۳۰۷ ش. نحوه برگزاری مراسم با دقت خاصی ذکر شده است (همان، ۶/۶۹۵/۴) (تصویر سند شماره ۳)، ولی دستورالعمل ۱۹ اردیبهشت ۱۳۰۶ ش. به صاحبان حجره‌های فوقانی و تحتانی صحن‌ها اخطار داده که شب ۱۱ ذیقعد را که مصادف با میلاد ثامن الائمه (علیه السلام) بود، جلوی غرفه‌هایشان را چراغانی کنند. در این اخطاریه تأکید شده اگر حجره‌ای چراغانی نباشد از طرف اداره آستانه ضبط و به دیگری داده می‌شود. برای تشویق صاحبان حجره‌ها به سه نفر از اشخاصی که بهتر چراغانی می‌کردند، علاوه بر افتخارات معنوی و مزیای ظاهری پاداشی به‌عنوان جایزه داده می‌شد. به نفر اول پنج برابر هزینه مصرفی، به نفر دوم سه برابر هزینه مصرفی و به نفر سوم دو برابر هزینه مصرفی داده می‌شد. او حتی این اخطاریه را به رویت صاحبان حجره‌ها می‌رساند و از آنان امضای گرفت تا بهانه دیگری نداشته باشند (همان، ۸/۶۴۵۷۹/۶) (تصویر سند شماره ۴). در راستای این‌گونه تشویق‌ها در ۲۴ اسفند ۱۳۰۶ ش. به میرزا باقر دربان کشیک چهارم نوشته شد در ازای خدمتی که در سال گذشته در جشن میلاد حضرت رضا (علیه السلام) کشیده و مخارجی که محتمل شده‌اید برای پاداش زحمات علاوه بر حق‌الدفن مجانی که دارید، محل دیگری که معادل ۳۷۰ تومان ارزش دارد، به او اختصاص داده شد که برای دفن یکی از بستگان نزدیکش استفاده کند (همان، ۳/۶۴۵۷۹/۶). نتیجه عملکرد

علاءالسلطان در فقدانش خیلی سریع مشخص شد. مثلاً سال ۱۳۰۸ ش. اشخاصی که حسن انتظام و طرز پذیرایی مجالس آستان قدس را در زمان حضور علاءالسلطان دیده بودند از بی نظمی برگزاری مجلس سلام میلاد امام رضا (علیه السلام) در فقدان او انتقاد کردند (آفتاب شرق، شماره ۱۳۸، ۱). در همین راستا، در سال‌های ۱۳۰۷ ش. تا ۱۳۱۹ ش. دستورالعمل‌های دقیقی برای نحوه برگزاری مراسم سلام تنظیم شد که حتی پوشش افراد حاضر در آن مشخص شده بود (مرکز اسناد آستان قدس، ۱۲۹۰۰/۳). به تدریج کارکنان آستان قدس موظف به شرکت در این مراسم شدند. در اخطار اداری ۱۹ آذر ۱۳۱۹ ش. ضمن اشاره به تعطیلی اداری روز ولادت حضرت رضا (علیه السلام) تاکید شده عموم کارمندان مکلف‌اند در جشن چراغانی شب و دو ساعت و نیم قبل از ظهر در مجلس سلام حضور به هم رسانند (همان، ۴۰۸۴۰/۱).

از اواخر دوره قاجار عامل دیگری موثر بر برگزاری مراسم جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) و نظم بیشتر آن شد. پس از کشته شدن کلنل پسیان، نظامیان بر ساختار مالی و اداری آستان قدس مسلط شدند و دست به اصلاحات اساسی زدند. مراسم مذهبی نظیر جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) نیز تحت تاثیر شرایط نظامی قرار گرفت و اجرای دقیق جشن‌ها نیز با مراسم سلام نظامی همراه شد. از جمله در ۱۱ ذی‌قعدة ۱۳۴۱ ق. سپاهیان و نظامیان پس از تشریف به آستان قدس در این مراسم شرکت کردند و بار دیگر در باغ ارگ مجلس سلام را با تمام روسای ادارات برگزار کردند و تبریک گفتند (الکمال، شماره ۳۰۲، سال سوم، ۴). این شرایط باعث شد علاوه بر آستان قدس سایر اماکن دولتی نیز به کانون برگزاری مراسم میلاد تبدیل شوند. در محل برگزاری مراسم داخل حرم نیز تغییراتی ایجاد شد. این مراسم از اوایل دوره پهلوی و با حضور نظامیان بیشتر در صحن جدید برگزار شد. از جمله در سال ۱۳۱۳ ش. مجلس سلام در صحن نو در حضور مدعوین و صاحب‌منصبان نظامی برگزار و سپس از سوی نایب‌التولیه به هر یک از افراد نظامی یک بسته شیرینی اهدا شد (طوس، شماره ۳۱، سال اول، ۳). تعداد نظامیان در مجلس سلام رسمی سال ۱۳۱۴ ش. در تالار تشریفات و ایوان طلای صحن نو به چهار هزار نفر رسید (آفتاب شرق، شماره ۳۱۵، ۴؛ مرکز اسناد آستان قدس، ۱۲۹۰۰/۳). حضور گسترده نظامی در این مراسم از این جهت حائز اهمیت بود که اولین جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) پس از واقعه گوه‌رشاد و برهم خوردن تشکیلات کشیکی آستان قدس و تسلط واقعی نظامی‌ها در حال اجرا بود و سپس این روند در دوره پهلوی ادامه یافت.

۲-۵. موقوفات اختصاصی جشن میلاد امام رضا (علیه السلام)

علاوه بر اقدامات فردی و ابتکار عمل‌های شخصی، موقوفات نیز نقش موثری در گسترش

فرهنگ شیعی و به‌ویژه مراسم مذهبی و جشن‌ها ایفا می‌کردند. اگرچه در مجموعه وسیع آستان قدس برای برخی مراسم از موقوفات عام استفاده می‌شد، ولی جشن‌های دارای موقوفات خاص شرایط و امکانات بهتری برای برگزاری هرچه باشکوه‌تر داشتند. آستان قدس از دوره صفویه دارای موقوفات متعددی بیشتر با کارکرد عزاداری بود، ولی از دوره قاجار برخی واقفان نظیر صاحب‌دیوان موقوفاتی برای برگزاری مناسبت‌های میلاد در نظر گرفتند. موقوفاتی محدود ولی اثرگذار که به برگزاری باشکوه‌تر مراسم کمک می‌کرد. جشن سوم شعبان و میلاد امام رضا (علیه السلام) مهم‌ترین مناسبت‌های دارای موقوفات خاص بودند که در دوره قاجار و پهلوی از آن‌ها استفاده می‌شد.

مهم‌ترین موقوفه اختصاصی میلاد امام رضا (علیه السلام) نصف یک باب مسلخ در کنار نهر خیابان در اراضی محمدآباد و یک باب یخچال تازه‌ساز واقع در مزرعه طوق موقوفه میرزا محمود خان مویدالدوله، متولی آستان قدس، در سال ۱۳۱۶ ق. بود (مرکز اسناد آستان قدس، ۱۱۰۴۷۶). تولیت آن با آستان قدس و نظارت آن با میرزا داود بهاء‌التولیه و اولادش بود که باید عایداتش پس از کسوراتی چون حق التولیه و حق ناظمی صرف جشن میلاد حضرت رضا (علیه السلام) در روز ۱۱ ربیع‌الاول می‌شد. درآمد این موقوفه باید صرف هزینه ناهار، چای، قلیان و ۶ تومان انعام روضه‌خوان و شاعر که در مجلس روضه و شعر می‌خواندند، می‌شد (Āthār al-Raḏāvīya، ۲۰۱۷: ۱۸۸؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۱۲۶/۲). تاریخ این وقف تقریباً هم‌زمان با شروع جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) در دربار مظفردالدین شاه است، ولی مشخص نیست هر سال چه میزان از درآمد این موقوفه و چگونه به مصرف این جشن میلاد می‌رسیده است. هزینه قبل و بعد از ثبت این موقوفه افزایش چشمگیری را نشان نمی‌دهد. در سال ۱۳۰۹ ق. مبلغ هشت تومان نقد برای هزینه مجلس سلام در نظر گرفته شد؛ مبلغی که طی یک دهه بعد در سال‌های ۱۳۱۶ ق. و ۱۳۱۸ ق. بدون تغییر ماند (مرکز اسناد آستان قدس، ۴۴۲۵۳/۲؛ ۴۷۴۶۲/۵). سندی از سال ۱۳۲۰ ق. مبلغ سه تومان و چهار هزار دینار را هزینه‌پذیری این جشن نشان می‌دهد (همان، ۴۷۴۶۲/۲) (تصویر سند شماره ۵). البته بعد از انقلاب مشروطه و در سال ۱۳۲۷ ق. مبلغ هزینه‌ها به ۱۰ تومان جهت مخارج چراغانی میلاد ثامن‌الائم (علیه السلام) افزایش یافت (همان، ۱۷۷۸۵/۷؛ ۲۲۱۵۲/۱۳؛ ۱۸۱۴۲/۳). با این حال اسناد مالی بعد از سال ۱۳۱۶ ق. تاثیر شگرفی از موقوفه مویدالدوله بر این جشن نشان نمی‌دهد. گزارشی نیز از ناهار مهمانان جشن ثبت نشده است. گویا موقوفه آن‌گونه که در نظر گرفته شده بود، مصرف نمی‌شد.

مهم‌ترین موقوفه مخصوص میلاد امام رضا (علیه السلام) که اثری چشمگیری بر گسترش این مناسبت داشت، موقوفه بانو کوچک آغا افخم‌السلطنه صنعی، دختر محمدرضا موتمن‌السلطنه وزیر

خراسان و همسر مستشار السلطنه بود. او به تاسی از پدرش موقوفاتی برای جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) در نظر گرفت. در ۱۱ آذر ۱۳۳۴ ش. شش دانگ قریه مقصودآباد رادکان را به انضمام مزرعه سیف‌آباد و مزرعه بایر علی‌آباد موسوم به جعفرآباد برای جشن روز میلاد حضرت ثامن الائمه (علیه السلام) وقف کرد (مرکز اسناد آستان قدس، ۱۰/۱۱۶۳۲۳؛ احتشام کاویانیان، ۱۳۵۵، ۵۴۲). افخم السلطنه صنعی علت این وقف را چنین نوشت که: «به شکرانه نعمت مجاورت مرقد مطهر امام ثامن ارواحناه فداه و چون سنه ماضیه این جانب افتخار خدمت جاروبکشی این آستان عرض درجه را داشته و از خوان نعمت این بزرگوار متنعم هستم شش دانگ مزرعه و قنات مقصودآباد و دو رشته قنات بایره ملکی خود را وقف و اینک یک نسخه از رونوشت مصدق وقف‌نامه را منظمأ تقدیم و بطوری که ملاحظه ... نصف از کل درآمد موقوفات مزبوره اختصاص به هزینه جشن و اطعام روز مولود مسعود مبارک ولی نعمت اعظم داده شود و از نصف بقیه هم قسمت عمده مصرف کمک هزینه زوار و جذامیخانه آستان قدس خواهد رسید» (مرکز اسناد آستان قدس، ۱۱۸۷۰۳/۷۷).

وجود الگوی موفقی چون جشن سوم شعبان و موقوفه صاحب‌دیوان، باعث شد افخم السلطنه از آن پیروی کند و در وقف‌نامه‌اش شرط نماید مراسم میلاد امام رضا (علیه السلام) با همان شکوه و عظمتی که در موقوفه صاحب‌دیوان ذکر شده، برگزار شود. بر این اساس باید نصف درآمد و عایدی املاک موقوفه افخم السلطنه صرف هزینه و اطعام روز ۱۱ ذیقعد، میلاد حضرت ثامن الائمه (علیه السلام)، در سالن تشریفات آستان قدس می‌شد. همچنین تاکید شده بدون هیچ کسری آن را انجام دهند و آنچه جشن مزبور را مجلل و آبرومند و مطابق شئونات دربار ولایت مدار منعقد نماید، اجرا شود (همان، ۳/۳۰۹۴۰). بدین ترتیب بعد از ثبت وقف‌نامه افخم السلطنه پذیرایی از مدعوین بعد از مراسم سلام میلاد به یکی از ویژگی‌های بارز این جشن تبدیل شد و مدعوین در پایان مراسم به ناهار دعوت شدند. برخلاف تشابه مراسم میلاد امام رضا (علیه السلام) با جشن سوم شعبان یک تفاوت جزئی در آن‌ها وجود داشت. در این جشن محدودیتی برای مدعوین در نظر گرفته نشده بود. به همین دلیل تعداد مهمانان جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) بسیار بیشتر و از اقشار مختلف جامعه بودند. در جشن سال ۱۳۳۸ ش. اولین بار قریب دو هزار نفر شرکت کردند که مدعوین در پایان مراسم برای صرف ناهار که به طرز مجلل و بی‌سابقه‌ای از موقوفه افخم السلطنه تهیه شده و سفره ناهار در شبستان مسجد جامع گوهرشاد چیده شده بود، رفتند (ایران نما، شماره ۳۴، سال دهم، ۱). در سال‌های بعد نیز قریب هزار نفر به سر سفره ناهار میلاد امام رضا (علیه السلام) هدایت و پذیرایی می‌شدند و برای واقف آن افخم السلطنه طلب آمرزش می‌کردند (خراسان، شماره ۱۹، ۳۴، ۸؛ نور خراسان، شماره ۲۱، سال دهم، ۱). این مراسم در سالن موزه و سپس تالار تشریفات برگزار می‌شد. در مراسم سال ۱۳۴۸ ش. بیش از ۱۵۰۰ نفر از مدعوین مراسم سلام خاص در تالار

تشریفات در مجلس ناهار پذیرایی شدند. از آنجا که تعداد مدعوین این مراسم زیاد بود برخی برای شام دعوت می شدند (خراسان، شماره ۵۹۵۷، ۲؛ آفتاب شرق، شماره ۹۲۵۹، ۸). به طور مثال در پایان مراسم اسفند ۱۳۴۴ ش. از مدعوین به صرف شام پذیرایی شد (آفتاب شرق، شماره ۸۹۳۳، ۲). پذیرایی از مهمانان باعث شد در سال های بعد تعداد مدعوین افزایش قابل توجهی یابد به طوری که جمعیت بیشتر از گنجایش تالار تشریفات شد و باعث بروز بی نظمی در مراسم سال ۱۳۴۸ ش. شد. همین مسئله اولیای آستان قدس را وادار به چاره اندیشی کرد به طوری که در ۲۱ تیرماه ۱۳۴۹ ش. برای تعیین تعداد افراد واجد شرایط حضور در این جشن کمیسیونی تشکیل دادند. سالن تشریفات حداکثر گنجایش ۸۰۰ صندلی داشت، ولی تعداد مدعوین معرفی شده از ادارات، موسسات، از سوی علما و اصناف، متجاوز از ۹۰۰ نفر بود. این کمیسیون پس از بررسی شرایط و مطالعه ابعاد مختلف آن دستورالعملی در ۱۰ بند تنظیم کرد که مهم ترین آن کنترل دقیق ورودی مهمانان، صدور کارت دعوت به نام اشخاص و تجدید نظر در مدعوین بود (مرکز اسناد آستان قدس، ۶۲۸۳۲/۸). موقوفه افخم السلطنه برخلاف موقوفه صاحب دیوان که کسر هزینه آن از درآمد موقوفه مطلقه پرداخته می شد، درآمدی بیشتر از هزینه جشن و اطعام داشت (احتشام کاویانان، ۱۳۵۵، ۵۴۲). اگرچه در زمان اصلاحات ارضی بخش هایی از این موقوفه دچار تغییر شد.^۱

۶-۲. هدایای میلاد امام رضا (علیه السلام)

بخش مهم و به یاد ماندنی جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) هدایای خاص آن روز بود. یکی از اقدامات فرهنگی در جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) توزیع هدایایی بود که می توانست به عنوان یادبود باعث انعکاس گسترده آثار فرهنگی آن شود؛ هدایایی که شامل نبات، شیرینی، سکه های نقره، مطلا و طلا و برگ هایی از قرآن به خط ائمه می شد. بسته های نبات متبرک مهم ترین هدیه ای بود که در جشن های میلاد امام رضا (علیه السلام) به مدعوین داده می شد. طبق نامه دولتشاهی، رئیس اداره تشریفات آستان قدس در ۷ مرداد ۱۳۳۱ ش. ویژگی های این هدیه چنین بود که باید شاخه و خشک می بود و بسته بندی می شد (همان، ۱۱۷۹۸۳/۸).

۱. وکیل متولی از سال ۱۳۷۲ ش. نسبت به بازگرداندن موقوفه از طریق دادگستری مشهد و قوچان اقدام کرد و ۱۰۰ هکتار زمین همراه دو حلقه چاه عمیق موقوفه رفع غصب شد (مرکز اسناد آستان قدس، ۳۰۹۷۰/۱). این مسئله باعث افزایش درآمد موقوفه افخم السلطنه و برگزاری باشکوه تر جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) شد. در نامه ای از سال ۱۳۷۶ ش. نوشته شده حسب نظر واقف طبق رسم روز سوم شعبان با همان تشریفات و شرایطی که در موقوفه صاحب دیوان مقرر است، اجرا شود و آن را در سالن تشریفات آستان قدس رضوی، مجلل، ابرومند و مطابق شئونات دربار ولایتمدار برگزار نمایند (همان، ۳۰۹۴۰/۲).

برخی سال‌ها هدایای این جشن بیشتر جنبه مادی داشت. مثلاً مهران، نایب‌التولیه آستان قدس در سال ۱۳۳۸ ش. دستور داد از اول خرداد ماهانه ۱۰۰ ریال به حقوق مستخدمین تشریفات آستان قدس اضافه شود (آفتاب شرق، شماره ۶۱۸۳، ۲). برخی مواقع نیز هدایا بیشتر از لحاظ معنوی مهم بود. مهران از سال ۱۳۴۰ ش. صفحه‌ای از قرآن منسوب به حضرت رضا (علیه السلام) را که به طرز بدیعی از طرف مجله آستان قدس تهیه شده بود، به مدعوین اهدا کرد (خراسان، شماره ۳۴۱۶، ۶؛ نامه آستان قدس، شماره ۶، ۷۵-۷۶). همچنین در جشن میلاد سال ۱۳۴۳ ش. به هر یک از مدعوین یک لوحه از آیات قرآن کریم اهدا شد (آفتاب شرق، شماره ۷۵۷۶، ۶؛ نور ایران، شماره ۱۴۸۹، ۴). زاهدی نیز در سال ۱۳۵۰ ش. مجموعه‌ای از نمونه قرآن مجید منسوب به ائمه اطهار (علیهم السلام) همراه با نبات متبرک بین حاضران توزیع کرد (آفتاب شرق، شماره ۹۸۲۷، ۸). این هدایا اگرچه تنها به شرکت‌کنندگان در جشن داده می‌شد، ولی انعکاس فرهنگی بیشتر و گسترده‌تری داشت.

علاوه بر این‌ها سکه‌های یادبود مهم‌ترین هدایای جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) بودند. بعد از ابتکار عمل قائم مقام‌التولیه در سال ۱۳۰۱ ش. محمود بدر، نایب‌التولیه آستان قدس از سال ۱۳۲۷ ش. سکه یادبود (شکل ۱) به شرکت‌کنندگان در جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) داد. او به هر یک از حضار یک سکه پنج ریالی نقره عیدی داد (آفتاب شرق، شماره ۱۸۱۲، ۴). هنوز سکه‌ای به مناسبت میلاد امام رضا (علیه السلام) ضرب نشده بود، ولی این اقدام زمینه‌ساز ضرب چنین سکه‌هایی به دستور بدر از سال ۱۳۲۸ ش. شد. سکه‌هایی که به نام حضرت رضا (علیه السلام) به مناسبت هزار و دویست و بیستمین (۱۲۲۰) سال میلاد ضرب شد (مرکز اسناد آستان قدس، ۱۳۱۴۴۲/۶۹) و به حاضرین در جشن داده می‌شد.

شکل ۱: اولین سکه ضرب شده به مناسبت میلاد امام رضا (علیه السلام) (موزه سکه آستان قدس)

سید فخرالدین شادمان حتی به مریض‌های بیمارستان شاه‌رضا نیز سکه مطلا اعطا کرد (خراسان، شماره ۲۰۱۴، ۱). در سال‌های بعد سکه‌های میلاد امام رضا (علیه السلام) تنوع بیشتری یافت و تا تیرماه ۱۳۴۶ ش. چهار نوع سکه به این مناسبت ضرب شد: سکه طلای بزرگ، سکه طلای کوچک، سکه نقره بزرگ و سکه نقره کوچک (مرکز اسناد آستان قدس، ۱۳۱۴۴۲/۵۵). سکه طلای ضرب شده در سال ۱۳۴۵ ش. ۴/۵ گرم وزن و نقشی از ضریح مطهر حضرت رضا (علیه السلام) در پشت سکه و در وسط آن عبارت السلطان علی بن موسی الرضا ۱۱ ذیقعه ۱۳۸۵ ق. داشت (سرافرازی، ۱۳۹۳، ۱۸). روند توزیع سکه تا آبان ۱۳۵۶ ش. ادامه یافت و از آنجا که علاوه بر اهدا به مهمانان در موزه آستان قدس فروخته می‌شد، نقش مهمی در گسترش فرهنگ شیعی داشت.

۷-۲. بهره‌گیری از فناوری

مراسم جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) همیشه به صورت زنده در صحن‌های حرم اجرا می‌شد، ولی از زمانی که وسایل صوتی و تصویری در مشهد رواج یافت از فناوری برای گسترش و انعکاس این مراسم استفاده شد. رادیو مشهد در ۱۹ شهریور ۱۳۲۸ ش. راه‌اندازی شد و چهار سال بعد برای اولین بار در اول مرداد ۱۳۳۲ ش. مراسم خطبه سلام میلاد امام رضا (علیه السلام) در تالار تشریفات آستان قدس ضبط رادیویی شد تا بعد از ظهر همان روز پخش شود (طلوع خراسان، شماره ۴، ۳۵). این روند در سال‌های بعد ادامه یافت و پیشرفت فناوری می‌توانست نقش موثرتری در انعکاس این مراسم‌های مذهبی ایفا کند. تلویزیون فناوری دیگری بود که اولین بار سال ۱۳۵۰ ش. وارد مشهد شد و تأثیری مستقیم بر انعکاس مراسم جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) گذاشت. در همان سال، مراسم سلام خاص میلاد امام رضا (علیه السلام) به طور مستقیم از رادیو ایران پخش و برای نمایش در تلویزیون ضبط شد تا بعد نمایش داده شود (آفتاب شرق، شماره ۹۸۲۷، ۸). این اولین سالی بود که چنین پدیده فرهنگی از طریق تلویزیون پخش می‌شد. شاید بانیان آن گمان می‌کردند می‌توانند در آشتی دادن جامعه سنتی با این جعبه جادو موثر واقع شوند و آن راهی برای گسترش فرهنگ دینی در جامعه تلقی می‌کردند. این ابتکارات راه را برای ورود این گونه مسائل مذهبی به رادیو و تلویزیون باز کرد. دو سال بعد، اول اردیبهشت ۱۳۵۲ ش. مصادف با هفدهم ربیع‌الاول، سالروز میلاد حضرت محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) و ولادت امام جعفر صادق (علیه السلام) رادیو و تلویزیون مشهد برنامه‌های ویژه‌ای داشتند (خراسان، شماره ۶۹۰۱، ۲).

۳. نتیجه‌گیری

جشن میلاد امام رضا علیه السلام به‌عنوان یکی از مراسم آیینی در جامعه دوره قاجار و پهلوی رواج یافت و طی ۱۵۰ سال اخیر به یکی از مهم‌ترین جشن‌های شیعیان در ایران تبدیل شد. عوامل متعددی موثر بر برگزاری باشکوه این جشن بود. ابتکارات ناصرالدین شاه در برگزاری مجلس سلام در دربار و پیرو آن اجرای مجلس سلام در حرم امام رضا علیه السلام و ارسال پیام تبریک جشن میلاد گام‌های اولیه برگزاری این جشن بود. سپس در زمان مظفرالدین شاه این جشن در فهرست اعیاد رسمی قرار گرفت. در همین زمان حاجی نایب‌التولیه عرب از سال ۱۳۱۳ ق. جشن میلاد امام رضا علیه السلام را در مشهد ابداع کرد و هر سال آن را در منزل و باغچه شخصی‌اش به صورت جشنی بزرگ توأم با چراغانی، آتش‌بازی، پذیرایی و خطبه‌خوانی اجرا کرد و بیش از دو دهه تا سال ۱۳۳۵ ق. ادامه داد. سپس پسرش صاحب اختیار آن را اجرا کرد. حاجی قائم مقام‌التولیه بزرگ سادات رضوی که سال ۱۳۴۱ ق. متولی آستان قدس شد، ابتکار عمل دیگری به خرج داد و جشن میلاد امام رضا علیه السلام را در منزلش و باغ منبع همراه با چراغانی و پذیرایی برگزار کرد و به مهمانان سکه‌های طلا و نقره عیدی داد؛ سنتی که تا زمان مرگش در سال ۱۳۱۷ ش. اجرا کرد و سپس پسرش ابوطالب قائم مقامی آن را تا سال ۱۳۳۷ ش. ادامه داد. علی معتمدی نیز با پیشنهاد قرارداد این روز در ردیف اعیاد رسمی و تعطیل رسمی آن روز در سال ۱۳۳۳ ش. نقش موثری در گسترش این جشن ایفا کرد.

از دوره پهلوی با اصلاح ساختار اداری دستورالعمل‌های دقیقی برای برگزاری جشن میلاد و مراسم سلام در آستان قدس توسط علماءالسلطان نوشته و بر چراغانی صحن‌ها تأکید شد. با تسلط نظامی‌ها بر ساختار اداری آستان قدس حضور آن‌ها در مراسم جشن میلاد افزایش یافت و مراسم به صورت نظامی و دقیق اجرا و محل آن از صحن عتیق به صحن جدید منتقل شد. موقوفات نیز نقش مهمی در توسعه این مراسم داشتند. اگرچه موقوفه موبدالدوله تأثیر شگرفی بر این مراسم نگذاشت ولی موقوفه بانو افخم السلطنه که قریه مقصود آباد رادکان را همراه با مزرعه سیف آباد و علی آباد را در سال ۱۳۳۴ ش. وقف بر این جشن میلاد کرد، تأثیری عمیقی بر گسترش این مراسم گذاشت. چون در وقف‌نامه‌اش تأکید کرد در جشن میلاد امام رضا علیه السلام مشابه جشن سوم شعبان، روز میلاد امام حسین علیه السلام از مهمانان مجلل و باشکوه پذیرایی کنند. این موقوفه باعث حضور گسترده مهمانان در این جشن شد به طوری که تعداد آنان تا دو هزار نفر افزایش یافت و اولیای آستانه برای حفظ نظم مجبور به تهیه دستورالعمل جدیدی شدند. اعطای هدایی مادی و معنوی مخصوص این جشن نظیر سکه‌های طلا و نقره مخصوص میلاد امام رضا علیه السلام که از زمان نیابت تولیت محمود بدر در سال ۱۳۲۷ ش. شروع شد، از جهتی دیگر باعث

رونق این مراسم شد. در اواخر دوره پهلوی نیز بهره‌گیری از فناوری چون رادیو و تلویزیون جزئیات مجلس سلام و جریان جشن میلاد امام رضا علیه السلام را به سطح عمومی جامعه انعکاس داد. به این ترتیب طی یک قرن و نیم از دوره ناصرالدین شاه تا انقلاب اسلامی ابتکار عمل‌های مختلف شاهان، برخی صاحب‌منصبان آستان قدس و واقفان نقش مهمی در گسترش این مراسم و جشن میلاد ایفا کرد و این عوامل بر تبدیل میلاد امام رضا علیه السلام از یک مراسم سلام به یکی از بزرگ‌ترین جشن‌های شیعیان ایران موثر بود.

منابع و مآخذ

- احتشام کایوانیان، محمد. (۱۳۵۵). *شمس الشمسوس یا تاریخ آستان قدس*. مشهد: آستان قدس.
- افضل الملک کرمانی، میرزا غلامحسین خان. (۱۳۸۹). *ظفرنامه عضدی* (زادالمسافر ۱۳۰۱ ه. ق.). تصحیح محمدرضا قصابیان. مشهد: انصار.
- اعتماد السلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۷۴). *چهل سال تاریخ ایران*. به کوشش ایرج افشار. چاپ دوم، تهران: اساطیر.
- اسناد میرزا عبدالوهاب خان آصف الدوله (گزیده اسناد خراسان)*. (۱۳۷۷). به کوشش عبدالحسین نوایی، نیلوفر کسری. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر.
- حسن آبادی، ابوالفضل. (۱۳۸۷). *سادات رضوی در مشهد از آغاز تا پایان قاجاریه*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- حسین‌زاده، سالم. (۱۳۸۵). «نگاهی به انجام مراسم جشن و سرور در جوار بارگاه ملکوتی امام رضا (علیه السلام) در دوره قاجاریه». *دفتر اسناد*. به کوشش زهرا طلائی. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- روحانی قوچانی، علی و همکاران. (۱۴۰۰). «واکاوی عوامل اقتصادی در تداوم و تحول مراسم آیینی و سوگواری خراسان با تاکید بر شهر مشهد عصر قاجار». *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*. س ۱۲. ش ۲۸. صص: ۸۳-۱۰۳.
- ستاد ارتش هند انگلیس (گردآوری). (۱۳۹۸). *فرهنگ رجال، قبایل و افراد در خراسان، سیستان و قاینات (تا سال ۱۹۲۳ میلادی/۱۳۰۲ شمسی)*. ترجمه محمود رفیعی. بیرجند: نشر چهار درخت.
- سوزنچی کاشانی، علی؛ جهانگیری کلاته، کاظم. (۱۳۹۱). «موقوفات متولیان آستان قدس از صفویه تا پایان قاجاریه». *پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی*. س ۱. ش ۱. صص: ۶۲-۹۸.
- سپهر، عبدالحسین خان. (۱۳۸۶). *مرآت الوقایع مظفری*. تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: میراث مکتوب. ج ۲.
- سرافرازی، عباس. (۱۳۹۳). «جغرافیای تاریخی ضرب سکه‌ها با نام مبارک امام رضا (علیه السلام)». *خراسان بزرگ*. س ۵. ش ۱۵. صص: ۱۱-۲۱.
- صبوری، محمدکاظم. (۱۳۴۲). *دیوان حاج میرزا محمدکاظم صبوری ملک الشعراء آستان قدس*. تصحیح و تحشیه محمد ملک‌زاده. تهران: کتابخانه ابن سینا.
- علیزاده بیرجندی، زهرا؛ ناصری، اکرم. (۱۳۹۱). «تاثیر کارکردهای متولیان آستان قدس رضوی در فرهنگ تشیع (مطالعه موردی: عصر قاجار)». *پژوهشنامه تاریخ اسلام*. س ۲. ش ۶. صص: ۷۹-۱۰۹.
- مولوی، عبدالحمید. (۱۳۵۳). *پیش‌نویس فهرست موقوفات آستان قدس رضوی*. مشهد: دفتر موقوفات آستان قدس رضوی.
- نادری، فرج‌الله. (۱۳۹۳). «خطبه‌خوانی». *دایره المعارف آستان قدس رضوی*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ویژه‌نامه میلاد با سعادت حضرت ثامن الحجج علی بن موسی الرضا (علیه السلام)*. (۱۳۸۰). به کوشش اداره اسناد. مشهد: روابط عمومی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس.
- مرکز اسناد آستان قدس

۸۵۱۳/۷، ۶۲۸۳۲/۸، ۴۰۸۴۰/۱، ۴۰۷۱۰/۱، ۴۰۲۹۷/۳، ۳۹۹۰۲/۴، ۳۰۹۴۰/۳، ۳۰۹۴۰/۲، ۳۰۹۷۰/۱
 ،۱۳۱۴۴۲/۵۵، ۱۲۹۰۰۰/۳، ۱۱۷۹۸۳/۸، ۱۱۸۷۰۳/۷۷، ۱۱۶۳۲۳/۱۰، ۱۱۰۴۷۶، ۶۴۵۷۹/۸، ۶۴۵۷۹/۳
 ،۷۵۹۱۵۹/۱۰۱، ۱۳۱۴۴۲/۶۹

مطبوعات

- آفتاب شرق. شماره ۱۳۸، ۳۵۲، ۱۸۱۲، ۹۸۲۷، ۹۲۵۹، ۶۱۸۳، ۷۵۷۶، ۹۸۲۷.
 ادب. شماره ۲۲، ۲۶، ۲۹.
 ایران. شماره ۸۴۶.
 ایران سلطانی. شماره ۷، سال پنجاه و ششم.
 ایران سلطانی. شماره ۷ و ۹، سال پنجاه و هشتم.
 الکمال. شماره ۲ و ۳، سال سوم.
 ایران نما. شماره ۳۴، سال دهم.
 چمن. شماره ۴۶، سال دوم.
 خراسان. شماره ۱۷، ۱۰۱، ۶۹۰۱، ۲۰۱۴، ۵۹۵۷، ۳۴۱۶، ۳۴۱۹.
 شهرآرا. زینبی، نعیمه. (۱۴۰۲). «جشن ولادت امام هشتم (علیه السلام) به روایت اسناد آستان قدس». ۱۰ خرداد.
 طلوع خراسان. شماره ۳۵.
 طوس. شماره ۳۱، سال اول.
 مهر منیر. شماره ۱۳، سال هفتم.
 نور ایران. شماره ۱۴۸۹.
 نور خراسان. شماره ۲۱، سال دهم.

Āthār al-Razavīya. (2017). Edited by Morikawa Tomoko and Christoph Werner. Tokyo: The Tokyo bunko.

References

- Afzal al-Mulk Kermani, Mirza Gholamhossein Khan. (2010). *Zafarnamēh Ozdi (Zad al-Musafir 1301 AH)*. Edited by Mohammad Reza Ghassabian. Mashhad: Ansar. [In Persian]
- Alizadeh Birjandi, Zahra and Naseri, Akram. (2012). "The Impact of the Functions of the Trustees of Aṣṭan Quds on the Culture of Shi'ism (A Case Study: The Qajar Era)". *Islamic History Research Journal*. Vol. 2, No. 6, pp. 79-109. [In Persian]
- Ehtesham Kavyanian, Mohammad. (1976). *Shams al-Shomoos or the History of the Aṣṭan Quds*. Mashhad: Aṣṭan Quds. [In Persian]
- E'temad os-Saltaneh, Mohammad Hassan Khan, (1995) *Forty Years of Iranian History*. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Asatir. 2nd edition. [In Persian]
- Documents of Mirza Abd al-Wahab Khan Asf al-Dawlah (Selection of Khurasan Documents). (1998). Edited by Abdolhossein Navaei and Niloufar Kasraei. Tehran: Institute for Contemporary

Historical Studies. [In Persian]

Hasanabadi, Abolfazl. (2008). *The Razavi Sadaat in Mashhad from the Beginning to the End of the Qajar Era*. Mashhad: Islamic Research Foundation. [In Persian]

Hosseinzadeh, Salem. (2006). "A Look at the Celebration and Festivities Near the Sacred Shrine of Imam Reza (AS) during the Qajar Era." Document Office. Edited by Zahra Talaie. Mashhad: Organization of Libraries, Museums, and Document Center of Aṣṭān Quds. [In Persian]

Rohani Ghoochani, Ali et al. (2021). "Analyzing the Economic Factors in the Continuation and Transformation of Rituals and Mourning Ceremonies in Khurasan, Emphasizing the City of Mashhad during the Qajar Era". *Iranian History Journal after Islam*. Vol. 12, No. 28, pp. 83-103. [In Persian]

Zeynabi, Naimeh. (2023). "The Birth Celebration of Imam the Eighth (AS) as Related by the Documents of Aṣṭān Quds". *Shahraraa*. June 10. [In Persian]

Indian Army Headquarters (Compiler). (2019). *Encyclopedia of Figures, Tribes, and Individuals in Khurasan, Siṣṭān, and Qaenat (up to 1923 CE / 1302 SH)*. Translated by Mahmoud Rafiei. Birjand: Chahar Derakht Publication. [In Persian]

Souzanchi Kashani, Ali and Jahangiri Kalateh, Kazem. (2012). "Endowments of the Trustees of Aṣṭān Quds from the Safavid to the End of the Qajar Era". *Research Journal of Archival Studies and Historical Studies*. Vol. 1, No. 1, pp. 98-62. [In Persian]

Sepehr, Abdolhossein Khan. (2007). *Mirror of Events during the Muzaffarid Era*, Edited by Abdolhossein Navaie, Tehran: Miras Maktub. Vol. 2. [In Persian]

Sarafrazi, Abbas. (2014). "Historical Geography of Coins Featuring the Blessed Name of Imam Reza (AS)". *Greater Khurasan*. Vol.5. No. 15, pp. 21-11. [In Persian]

Sabouri, Mohammad Kazem. (1963). *Divan of Haj Mirza Mohammad Kazem Sabouri Malek osh-Shoʻarā of Aṣṭān Quds*, Edited and Annotated by Mohammad Malekzadeh, Tehran: Ebn Sina Library. [In Persian]

Special Edition of the Birth Celebration of His Eminence Imam al-Rida, (AS). (2001). Edited by the Document Office. Mashhad: Public Relations of the Organization of Libraries, Museums, and Document Center of Aṣṭān Quds. [In Persian]

Molavi, Abdolhamid. (1974). *Draft Index of Endowments of Aṣṭān Quds*. Mashhad: Aṣṭān Quds Endowments Office. [In Persian]

Naderi, Farajollah. (2014). "Reading Sermons". *Encyclopedia of Aṣṭān Quds*. Mashhad: Islamic Research Foundation. [In Persian]

Āthār al-Raḏāvīya. (2017). Edited by Morikawa Tomoko and Christoph Werner. Tokyo: The Tokyo bunko.

Documents Center of the Aṣṭān Quds

1/30970, 2/30940, 3/30940, 4/39902, 3/40297, 1/40710, 1/40840, 8/62832, 7/8513, 3/64579, 8/64579, 110476, 10/116323, 77/118703, 8/117983, 3/129000, 55/131442, 69/131442, 101/759159,

Press

Aftab-e Shargh, Issues 138, 352, 1812, 9827, 9259, 6183, 7576, 9827,

Adab, Issues 22, 26, 29.

Iran, Issue 846.

Iran Soltani, Issue 7, Year 56.

Iran Soltani, Issues 7 and 9, Year 58.

Al-Kamal, Issues 2 and 3, Year 3.

Iran Nama, Issue 34, Year 10.

Khorasan, Issues 1017, 6901, 2014, 5957, 3416, 3419,

Chaman, Issue 46, Year 2.

Tus, Issue 31, Year 1.

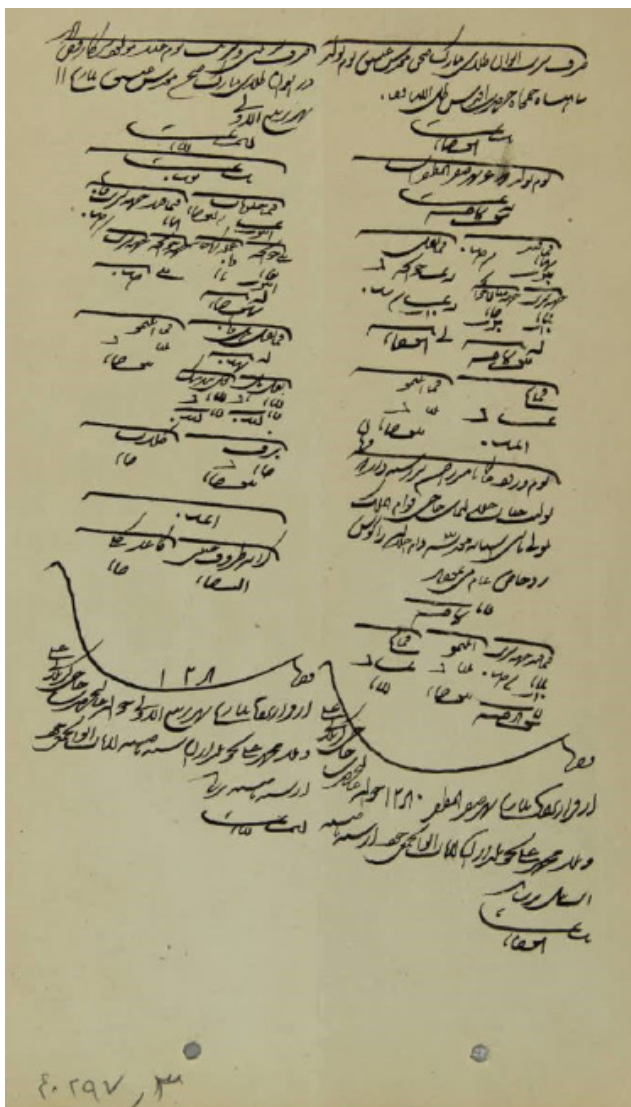
Tolu-e Khorasan, Issue 35.

Mehr Monir, Issue 13, Year 7.

Nur Iran, Issue 1489.

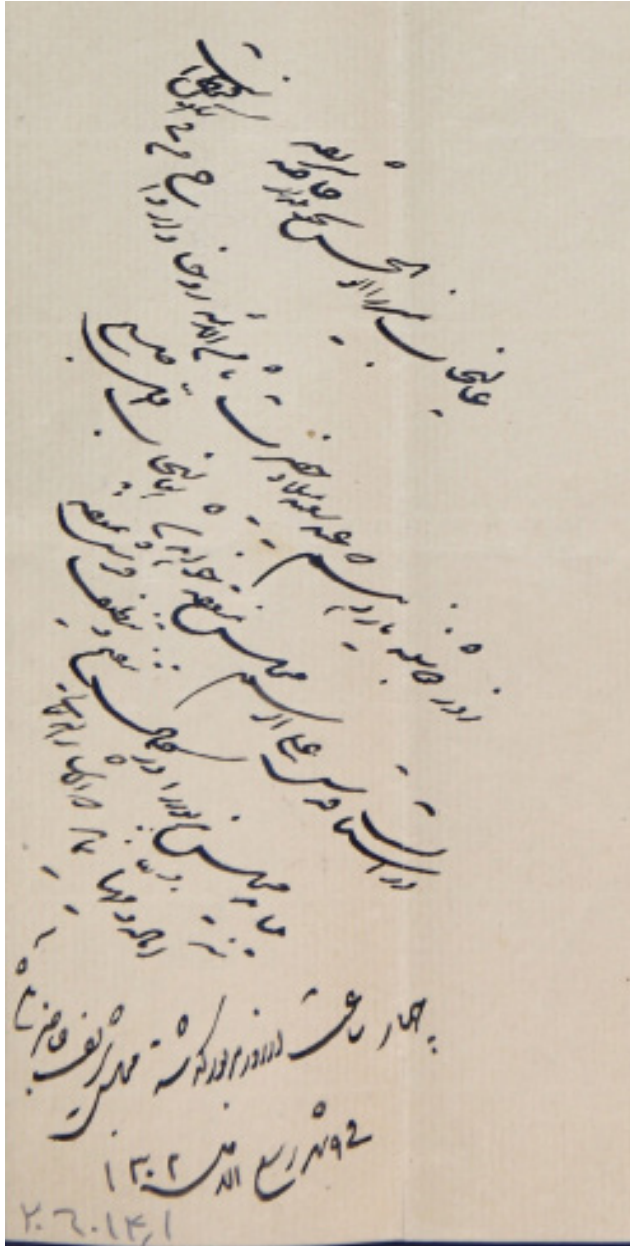
Nur Khorasan, Issue 21, Year 10.

فهرست تصاویر اسناد

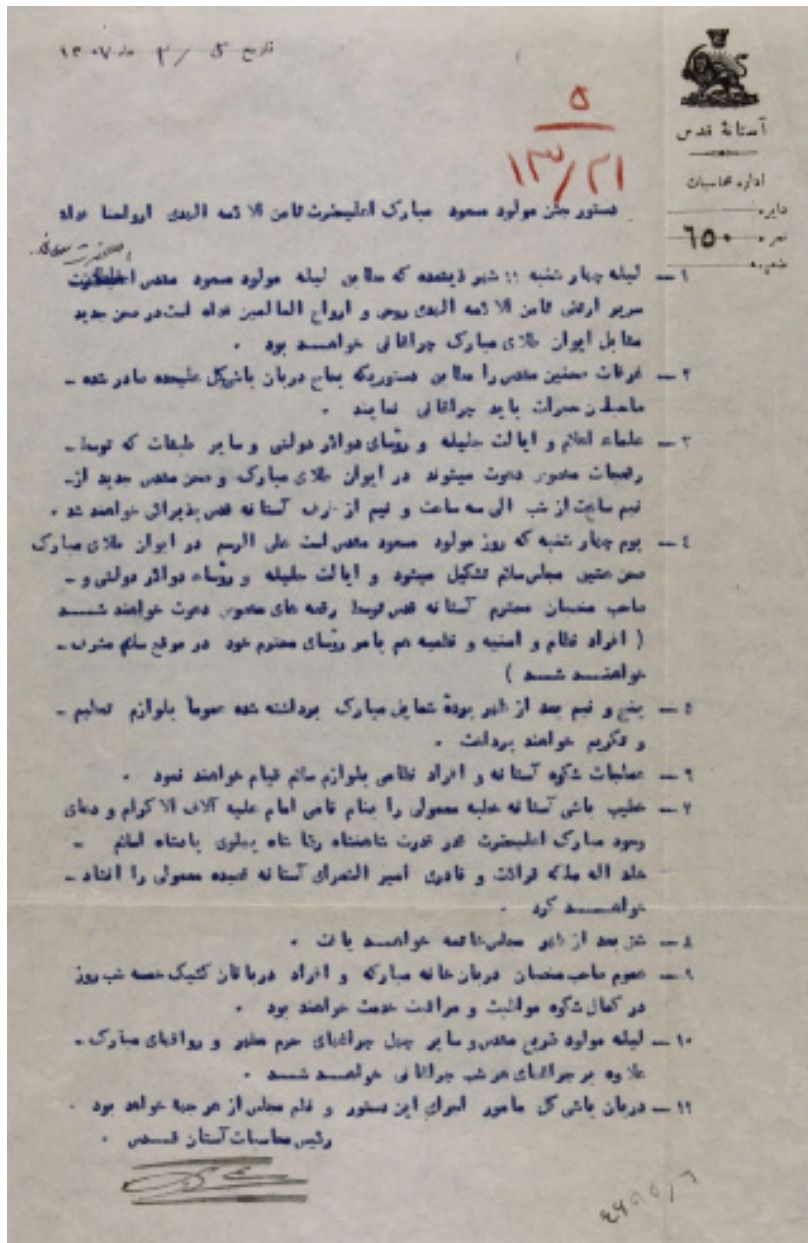
تصویر سند شماره ۱ سندی از هزینه عید میلاد امام رضا (علیه السلام) در سال ۱۲۸۰ ق.

(مرکز اسناد آستان قدس، ۴۰۲۹۷/۳)

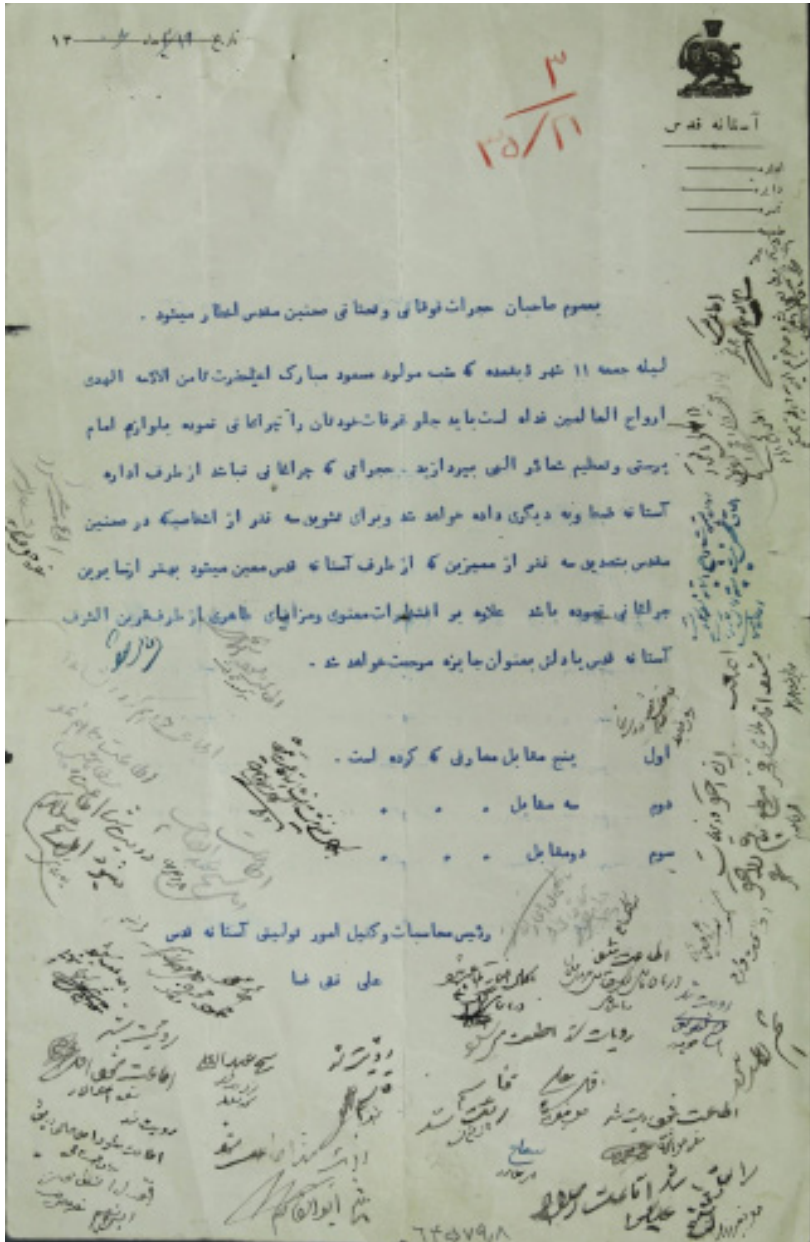
تصویر سند شماره ۲ نامه‌ای درباره تهیه مقدمات برگزاری مجلس سلام در سال ۱۳۰۲ ق.

(مرکز اسناد آستان قدس، ۱/۲۰۶۰۱۴)

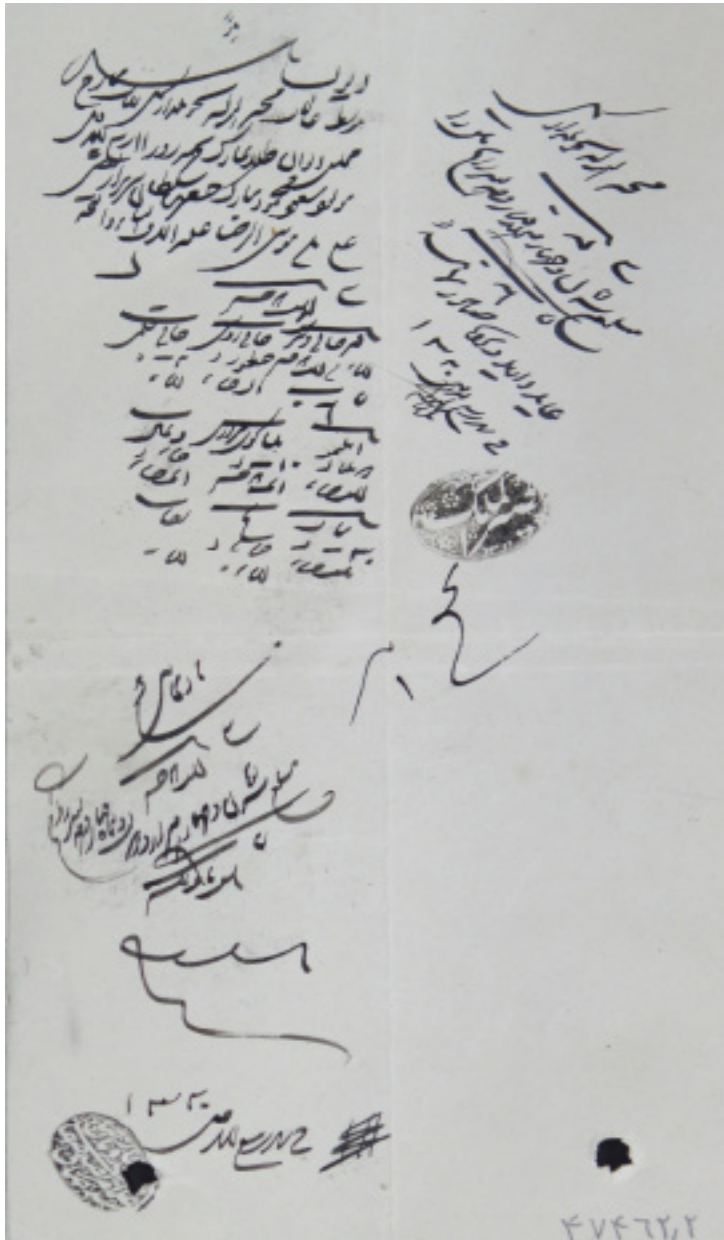
تصویر سند شماره ۳ دستور العمل برگزاری جشن میلاد امام رضا (علیه السلام) سال ۱۳۰۷ ش.

(مرکز اسناد آستان قدس، ۶/۶۹۵)

تصویر سند شماره ۴ دستورالعمل چراغانی حجره‌ها و غرفه‌های حرم برای میلاد امام رضا علیه السلام

(مرکز اسناد آستان قدس، ۶۴۵۷۹/۸).

تصویر سند شماره ۵ نامه به مجیر التولیه تحویلدار کل آستان قدس درباره هزینه مجلس سلام

در سال ۱۳۲۰ ق. (مرکز اسناد آستان قدس، ۴۷۴۶۲/۲)